

UNES NOTES SOBRE ARQUITECTURA DEFENSIVA A LA TORTOSA MEDIEVAL

Jacobo VIDAL FRANQUET

RESUM

En aquest article s'estudia el procés de construcció de les diverses obres que la ciutat de Tortosa va bastir, durant els segles XIV-XV, per a la defensa del seu territori, des del clos emmurallat del nucli de població fins a les torres de la costa (ja al segle XVI), tot passant per altres torres, castells i closos emmurallats del seu ampli terme general.

Paraules clau: arquitectura medieval, defensa, Tortosa.

RESUMEN

En este artículo se estudia el proceso de construcción de las diversas obras que la ciudad de Tortosa erigió, durante los siglos XIV-XV, para la defensa de su territorio, desde el cinturón de murallas del núcleo de población hasta las torres de la costa (ya en el siglo XVI), pasando por otras torres, castillos y circuitos de murallas de su amplio término general.

Palabras clave: arquitectura medieval, defensa, Tortosa.

ABSTRACT

This article studies the building processes of some of the main works promoted by the Council of Tortosa during the XIV and XV centuries for the purpose of defense and security: from the town walls, to the coastal watchtowers, along with other towers, castles and defensive walls of its broad territory.

Key words: medieval architecture, defense, Tortosa.

UNES NOTES SOBRE ARQUITECTURA DEFENSIVA A LA TORTOSA MEDIEVAL

Jacobo VIDAL FRANQUET

Universitat de Barcelona / Projecte de recerca HUM 2006-07870 / ARTE

Introducció

Durant la Baixa Edat Mitjana la ciutat de Tortosa va ser l'encarregada principal de protegir el seu territori. De protegir-lo contra el que podríem anomenar enemics externs –els pirates berberiscos, les tropes estrangeres, etcètera– però, també, contra el que podríem anomenar enemics interns –l'Orde de l'Hospital i Pere el Cerimoniós, significativament. A les pàgines següents analitzarem de forma sumària la gran transcendència que va tenir per a la *universitat* aquesta activitat i la naturalesa de les edificacions que se'n derivaren. Primer, i sobretot, la cronologia del procés d'emmurallament de la ciutat; després, altres processos d'emmurallament i el bastiment d'edificis defensius a l'ampli terme general tortosí.¹

El procés d'emmurallament de la ciutat de Tortosa

La historiografia de les muralles

Malgrat que sovint les van citar, el fet és que els escriptors locals d'època moderna que podem considerar “historiadors”, o aquells altres que, simplement, es van dedicar a parlar de la ciutat, no donen gaire informacions significatives sobre les muralles tortosines. Així, el cronista de Felip II, Henrique Cock (1876, 200), en la seva descripció de la ciutat feta el 1585, tan sols parla de l'existència de cinc portals al clos emmurallat. Per la seva banda, Francesc Martorell (1997, 103-104), l'autor de la primera història de Tortosa que va arribar a imprimir-se, l'any 1626, ens dóna exactament la mateixa informació. En aquest sentit, el cas més significatiu potser sigui el de Cristòfol Despuig. El culte autor de *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa* identifica en un passatge del tercer col·loqui el sector meridional de la muralla construïda des

1. Aquest text forma part del quart capítol de la meua tesi doctoral, llegida l'any 2006 a la Universitat de Barcelona. Darrerament n'he publicat una versió alleugerida al catàleg de l'exposició *Les muralles de Tortosa a la Baixa Edat Mitjana* (Amics de l'Ebre/Amics dels Castells, Tortosa, 2007). Tot i això, l'afegim en aquest dossier a causa que pretén donar una visió de conjunt de les muralles de Tortosa al llarg de tota la història.

de la dècada de 1340 amb el circuit emmurallat de la ciutat andalusina. És a dir, confon els dos recintes i, en conseqüència, demostra el profund desconeixement que els homes del seu temps tingueren sobre aquest assumpte.²

En el cas d'autors més moderns la situació és similar: des del desconeixement absolut que mostra el canonge O'Callaghan (1886-1895, II, 64-67)³ –un remarkable erudit, val a dir-ho–, fins al treball purament descriptiu –i de vegades confús– de Bayerri (1933-1960, VIII, 265-266), el qual, a partir d'un document del segle XVI, defineix el circuit com un element fossilitzat dividit en quinze trams que havien de ser protegits per les diferents confraries de la ciutat.⁴

De fet, fins a la dècada de 1990 les muralles medievals de Tortosa no van ser objecte de cap treball que intentés donar dades precises i interpretacions ajustades. El primer autor que, de forma més o menys clara, es va plantejar la necessitat de l'estudi global del procés d'emmurallament i el va situar dintre del fenomen d'impuls a la construcció de recintes fortificats de l'època de Pere el Cerimoniós va ser Pere Izquierdo (1989-1990).⁵ Malauradament, el seu intent es va veure frustrat i, finalment, només va arribar a publicar un article consistent en un plantejament general acompanyat de les dades referents a la intervenció arqueològica al portal del Temple que es va dur a terme l'any 1987.

Des de la publicació d'aquest article fins a l'actualitat, i sense comptar alguns textos –en bona mesura valuosos– de caire divulgatiu, general o referits a ele-

2. DESPUIG 1981. Aquí ens cal apuntar que Despuig, com han mostrat els estudis d'Eulàlia Duran (1981), Josep Solervicens (1998) i Enric Querol (2005b), era un assagista i polític, no pas un historiador i arxiver, com encara defensa Massip (1999). Potser el seu desconeixement sobre aquest tema, que hauria pogut estudiar perfectament als documents que conservava l'arxiu de la Casa de la Ciutat, són una humil prova més, si calia, d'aquesta realitat.

3. O'Callaghan afirma, concretament, que “en la época de los árabes ya consta que había algunas murallas, las cuales se conservaron después de la reconquista (...) Según parece, después de la reconquista pasó mucho tiempo sin que se mejorase el estado de las murallas de Tortosa; y aun cuando la invención de la pólvora y de la artillería, hicieron necesario introducir alguna reforma, hasta mediados del siglo XVII no consta que se diese grande impulso á las fortificaciones de esta ciudad”. Per a aquest autor, doncs, va ser a partir del 1642 que es renovaren les muralles i, per tant, desconeix l'obra pública més important de la ciutat medieval.

4. En un altre lloc (VII, 635-637) parla de dos recintes al segle XII, el de la Suda i el que circuïa tota la ciutat (és a dir, inclou els murs del XIV) i va ser enderrocat al segle XIX. En el mateix epígraf, però, parla d'un extrem al portal del Romeu, contradient-se, com és costum en aquest autor.

5. Pel que fa a la interpretació de les troballes arqueològiques, cal dir que potser haurà d'ésser revisada, ja que l'autor pensa que està davant una obra del segle XIV i, de fet, els documents demostren que, malgrat la construcció del sector al final de la dècada de 1360, al segle XV va haver de ser reconstruït.

ments molt concrets del circuit,⁶ l'aportació més important per al coneixement de les muralles tres-centistes de Tortosa és la publicada a l'únic llibre que s'ha escrit sobre l'evolució urbana de la ciutat, obra de Miquel Àngel Baila (1999). Aquest autor recull l'estudi d'Izquierdo i la informació i interpretacions contingudes en les fitxes del programa d'arqueologia urbana de la ciutat de Tortosa, redactades per Maria Utgés, Joan Martínez i Pere Lluís Artigues.⁷ Es tracta d'un treball correcte però bàsicament descriptiu, que no afina ni explica les cronologies, ni analitza qüestions bàsiques per al coneixement del procés que va portar a l'erecció del clos emmurallat als segles XIV i XV, com ara la gestió de l'obra, el seu finançament, el nom dels mestres que van bastir-lo, les tècniques constructives que empraren, etcètera. Notícies i anàlisis sobre aquests punts és, precisament, allò que intentarem donar a conèixer en les pàgines següents.

Les muralles abans del 1340

Abans, però, hem de fer cinc cèntims sobre el que sabem –i, la veritat, en saben molt poc– de l'estat de les muralles abans de la dècada de 1340, moment en què va iniciar-se el primer gran intent de cloure la ciutat en el perímetre que va tenir fins a l'exemple del segle XIX, és a dir, entre Vimpeçol (sector septentrional, Remolins) i les portes de Sant Joan i el Temple (sector meridional). Malauradament, el tema és molt complex, ja que implica la necessitat de conèixer cabalment l'evolució de l'espai urbà en època romana,⁸ andalusina i durant el primer segle de la conquesta cristiana, cosa que fins avui no s'ha aconseguit del tot i que, a més (vull deixar-ho molt clar), no és l'objectiu d'aquest estudi. D'altra banda, cal dir que les notícies sobre els murs vells, que apareixen sovint a la documentació dels segles XIV (especialment) i XV,⁹ resulten veritablement difícils d'interpretar (de vegades es refereixen, d'una forma més o menys clara, al mateix traçat on es construeixen murs nous, especialment al sector de Vimpeçol, però altres vegades fan referència a traçats completament diferents que queden a l'interior del clos definit al segle XIV) i penso que, de debò, no podrem assolir un coneixement fonamentat sobre aquesta qüestió si l'arqueologia no ens dóna alguna resposta.

6. CURTO – VIDAL 2003; MARTÍNEZ 2004; MENCHON 2005.

7. Les fitxes del *Programa d'arqueologia urbana de la ciutat de Tortosa* estan dipositades a la Delegació de Cultura de la Generalitat de Catalunya de Tortosa.

8. Un recull sobre les teories que s'han formulat a l'entorn de la ciutat antiga a VALLDEPÉREZ 2004.

9. De fet, ja el 1172 apareix una referència a un *muro antiquo*, la qual cosa encara complica més l'anàlisi del recinte emmurallat anterior a la dècada de 1340 (VIRGILI 1997, 291-292, doc. 231).

Malgrat tot, podem expressar algunes idees –en bona mesura ja publicades per altres autors– sobre aquest tema.

Els coneixements que avui posseïm sobre l'urbanisme altmedieval de la ciutat apareixen expressats, sobretot, en dos treballs conjunts, publicats amb una diferència cronològica escassa, dels anys 1997 i 1998.¹⁰ El primer d'aquests dos treballs pot ser considerat una formulació clara, crítica i ben plantejada de les teories tradicionals –sempre expressades parcialment i confusa– existents al voltant de la ciutat que van trobar els exèrcits de Ramon Berenguer IV l'any 1148: és a dir, de la ciutat islàmica bastida sobre la romana. En el segon, que tot seguit transcriurem en els punts que més ens interessin, apareix el darrer intent de definició global que s'ha fet fins ara sobre les muralles anteriors al segle XIV, tan sols discutit en alguns petits detalls per V. Almuni (2004), la qual, a més a més de la documentació, ha comptat amb el coneixement de les darreres excavacions arqueològiques dutes a terme a la Seu. En aquestes intervencions la muralla romana va aparèixer sota l'aula major, tot trencant de forma definitiva la idea tradicional segons la qual la ciutat romana tenia el límit meridional al Vall.¹¹

Segons s'escriu al treball del 1998 signat per García Biosca, Giralt, Lorient i Martínez (1998, 140-143), “les muralles heretades de la romana Dertusa van complir la seva funció en aturar els atacs carolingis patits entre el 804 i el 811 (...) Fou sobre el traçat d'aquestes fortificacions que uns imprecisos omeies (...) construïren la primera de les muralles andalusines de la ciutat. Aquest primer recinte andalusí, en realitat simple recreixement o reparació del perímetre murat romà, degué encabir la *madina* pròpiament dita, mentre que els espais edificats extramurs serien objecte d'una nova obra defensiva cap a mitjan segle X”. Segons la documentació catedralícia que ha publicat Antoni Virgili, “aquesta primera muralla i la separació entre *madina* i raval andalusins eren encara prou visibles durant la segona meitat del segle XII, com ho testimonien alguns dels documents redactats amb posterioritat a la conquesta de Tortosa per part de comte de Barcelona i els seus aliats (...) El sector de la ciutat on l'existència d'aquesta antiga muralla, primer romana i

10. UTGÉS – MARTÍNEZ – ARTIGUES 1997; GARCÍA BIOSCA ET ALT. 1998; cfr. també BAILA 1999, *pàssim*, encara que el seu estudi, de síntesi, potser resulta menys fiable i ofereix, bàsicament, les teories tradicionals.

11. Amplia aquest text i, sobretot, detalla algunes qüestions referents a la zona més propera a la Seu, que en el context de la construcció de les muralles del XIV no ens interessin gaire, ALMUNI 2003, *pàssim*. Ens basem en el text del 1998, no pas en el del 2004, perquè Almuni, comprensiblement, tan sols té en compte el sector de la ciutat directament relacionat amb la Seu.

després andalusina, és millor coneguda a través de les fonts escrites de la segona meitat del segle XII és el meridional, un espai sobre el qual la seu tortosina desenvolupa una activa política d'acumulació de patrimoni immobiliari (...). La proliferació d'actes de compravenda o donació, els intents de construir sobre la muralla, l'existència de portillons que apareixen vinculats amb propietaris d'edificis propers o l'obertura de portes noves en aquesta muralla (anys 1168 i 1172), contribueixen a crear la imatge d'una línia de fortificació que possiblement ja hauria esdevingut obsoleta cap a la fi del període andalusí i el manteniment de la qual, en un moment de forta expansió urbanística com és la segona meitat del segle XII, només interessa a la Corona". Per a aquests autors, un cop establerta la feient proximitat entre el sector "de la més antiga de les muralles andalusines i possible recreixement del pomerium romà respecte de la mesquita-catedral, caldria plantejar-se la validesa, per a aquesta zona, de les delimitacions de la *madina* en aquest sector que han estat darrerament proposades. Hom ha proposat, partint del traçat d'un recinte fortificat interior vigent durant el segle XIV, circumscriure la part més antiga de la ciutat andalusina a l'espai que s'estén per l'estreta plana que voreja el turó de la Suda, acotant-lo a l'àrea compresa entre l'Ebre, la Plana de Remolins al nord i el barranc del Rastre cap al sud". Es pregunten els autors de l'estudi si aquest darrer límit, el meridional, no es troba massa lluny de la catedral per a poder correspondre a l'àrea que indica la documentació i, en canvi, proposen que aquest límit es trobés vers l'eix format pels carrers Taules Velles i Doctor Ferran. Manifesten també la possibilitat que la inusual confluència de quatre vials pugui ser "el reflex fossilitzat d'una de les entrades a aquest antic recinte emmurallat". Amb les citades troballes arqueològiques, pareix que aquesta ha de ser, aproximadament, la teoria correcta.

Pel que fa a la muralla del Vall, el cert és que, malgrat que la literatura historiogràfica que ha parlat de Tortosa des del segle XIX l'ha considerada una realitat incontrovertible i evident, no comptem amb gaires proves de la seva existència, malgrat que aquesta, d'altra banda, no pugui ser negada absolutament. Així, uns establiments tres-centistes sobre el Vall parlen d'una *torra de la ciutat que solie ésser dita la torre d'en Frexinet*,¹² i una notícia del 1424 que parla de les barrancades del Vall i de la necessitat de construir un estellador fa referència a la *torra d'en Formiga*.¹³ Lògicament, d'aquí hauríem de derivar

12. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Establiments, 3. f. 78r-79v.

13. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 32. f. 16r.

que hi havia una muralla que donava al Vall. Però el fet és que ni la situació ni el significat de la paraula torre, en aquest context, no són prou clars per a fer afirmacions rotundes, i els documents que he pogut aplegar sobre la ciutat dels segles XIV, XV i XVI en cap cas parlen clarament de la presència d'aquest mur, la qual cosa resulta ben estranya. D'altra banda, l'existència de portals (els de la Rosa, de Vallverd i del Romeu), com ha indicat Albert Cubeles (1993, 219) en analitzar un decret del batlle de Barcelona sobre els oficis de batedors i tintorers de fustanys de l'any 1255, tampoc no implica necessàriament l'existència d'unes muralles pròpiament dites.¹⁴ Així doncs, és possible que hi hagués hagut muralla al Vall, i també és possible que aquesta muralla tingués origen musulmà, però no és, ni molt menys, segur.

Més enllà d'aquesta hipotètica muralla, en el sector més meridional de la ciutat hi havia la parròquia de l'Alfòndec, que als documents del segle XII –en aquest moment encara no se l'anomena parròquia– estava fora murs.¹⁵ Això no resol la qüestió de la muralla (o no muralla) del Vall, però ens indica que hi havia poblament al sud de la ciutat i que aquest poblament no estava protegit per murs, torres i portals, és a dir, que la muralla del sector de Sant Joan/el Temple no existia al segle XII, cosa que no sempre s'ha acceptat clarament. En aquesta mateixa època hi ha diversos establiments religiosos que se situen en aquesta zona: la casa del Temple i Sant Joan del Camp, dels hospitalers. Al XIII –i ara l'Alfòndec ja és anomenat parròquia–, a més, hi ha la primera Casa de Santa Caterina i el convent de Sant Francesc, que s'hi instal·la en un cronologia similar al de Santa Clara, situat a llevant. Només la Casa del Temple, i tocant a la muralla, queda dintre del circuit que es va intentar bastir a la dècada de 1340 i que es va construir efectivament a la de 1360. En conseqüència, pareix evident que el tan citat –però mai clarament explicat o definit– eixample baixmedieval (dels segles XIV-XV) de Tortosa no va existir: és un eixample, bàsicament, dels segles XII-XIII, amb més que probables antecedents andalusins.¹⁶

14. Cal dir que els portals del coll de Sant Joan i del Temple potser ja existien abans del primer intent de construcció dels murs del sector, al final de la dècada de 1340. Bayerri (1933-1960, VIII, 239-240) recull algunes referències en què ambdós portals apareixen el 1347 i el 1353.

15. VIRGILI 1997, *pàssim*.

16. De fet, aquesta és una idea que es pot llegir entre línies en moltes pàgines de molts llibres d'història local, però em fa l'efecte que –potser a causa d'una certa tendència a la inexactitud i a la divagació dels historiadors tortosins– mai no s'ha formulat d'una forma clara. Així, per exemple, Jesús Massip (1984, 51) afirma que “la ciutat començarà a créixer per primera vegada [s. XII] cap al sud, saltant la muralla romana del vall; així es farà el gran eixample medieval que en dos etapes arribarà fins al coll de Sant Joan”; i Baila (1999, *pàssim*) dedica un bon grapat de planes a analitzar específicament la ciutat del darrer terç del segle XIV, la qual va ser, segons el seu parer, “resultat de l'important eixample que es va dur a terme amb el

Pel que fa al sector septentrional de la ciutat musulmana, amb la seva muralla, hom el situa al final del que avui és anomenat carrer Major de Sant Jaume, darrer tram d'un eix viari –potser el principal de la ciutat medieval– que arribava fins al Vall pels carrers de Santa Anna, Croera i Ciutat. En aquest mur s'obria el portal de l'Assoc, que ha estat identificat amb una de les quatre portes ferrades que el geògraf àrab al-Himyari cita en la seva descripció de Tortosa.¹⁷ Tanmateix, al sector nord de la ciutat s'han fet importants troballes d'època romana i, a més, els documents del segle XII que ens parlen del barri de Remolins no diuen que aquest estigui fora muralles: en un cas, s'especifica que l'any 1186 un tal Ramon Adell ven uns casals que posseeix *infra muros Dertuse in villa que vocatur Remolins*.¹⁸ En aquest sentit, a més, cal recordar que al segle XIII –ni més ni menys que a les *Costums*–, exactament en la prolongació de l'eix viari principal abans esmentat, just a tocar del barranc del Célio, ja apareix citat el portal de Vimpeçol, amb aquest nom, que perviurà llargs segles. Hem de pensar, doncs, que el barri de Remolins, que era el més septentrional de la ciutat, estava ocupat per les minories religioses i probablement estava poc densament poblat, tenia un circuit emmurallat que al segle XIV tan sols va ser renovat, reformat, reconstruït... no pas fet de nou, amb un nou traçat. D'altra banda, consta que dintre d'aquest sector hi havia murs que als segles XIV i XV eren considerats vells i estaven en desús. Em sembla probable que originàriament baixessin des del turó de la Suda, entre d'altres raons perquè una de les vistes de la ciutat realitzades pel pintor flamenc Anton van den Wyngaerde l'any 1563 mostra com dels murs de l'antiga alcassaba encara sortien dos arrencaments de pany de muralla, estroncats abans d'arribar a la falda de l'elevació, senyal que ja havien estat enderrocats, com es devia demanar sovint als segles ante-

bastiment del nou emmurallat", encara que tot seguit el mateix autor afirma que "si la ciutat musulmana comptava amb sengles ravals al N i al S de la medina (...) aleshores no es podria parlar pròpiament d'eixample baixmedieval..." En el mateix sentit, Utgés, Martínez i Artigues (1997, 113) escriuen que hi ha un esclat urbanístic a la ciutat durant els darrers anys del segle XIV i remarquen l'emmurallament que es produeix en aquest moment. Afegeixen, però, que el poblament al sector de l'Alfòndec "no és un fenomen iniciat en aquest moment. Cap a mitjan segle la zona es trobava força habitada –tot i que coneixem l'existència d'hortos dins del nou perímetre– i era centre d'activitats mercantils, com ho prova la construcció de la llotja el 1368. Desconeixem la situació als segles XII i XIII, però no és possible descartar l'ocupació d'aquests sectors en època islàmica, amb l'existència de ravals". Un altre autor que, amb més o menys claredat, ha expressat aquesta teoria és Bayerri (malgrat que de vegades es contradiu i pareix que opina que la ciutat entre Vimpeçol i el Temple, és a dir, fins a l'exemple del 1900, és la mateixa que la del segle XII) (VII, 615-617; VIII, 213-215). Aquest autor, en un capítol dedicat a l'avenç urbanístic de la ciutat, destaca les obres de les muralles i afirma "que hasta el siglo XIV bien corrido no tuvo ensanche apreciable". De fet, tot parteix de l'antic estudi de Carreras Candi (1924) sobre "l'avenç urbà de Catalunya".

17. GARCÍA BIOSCA ET ALT. 1998, 144; UTGÉS – MARTÍNEZ – ARTIGUES 1997, 112.

18. VIRGILI 1997, *pàssim* (el citat, doc. 395).

riors. Penso que podrien identificar-se, parcialment, amb allò que comunament s'anomena mur de la Cortadura (bastit al segle XVII sobre restes de murs antics) i amb el mur vell que el 1381 encara estava davant l'església de Sant Nicolau.¹⁹

Pel que fa als sectors de llevant i ponent, les notícies que coneixem amb anterioritat a la dècada de 1340 són encara més minses. A llevant, abans que es comencés a construir el portal de l'Escorxeria vers el 17è dia de les kalendes de maig de 1349, la porta més important del circuit devia ser la de l'Olivar, encara avui conservada (però tapiada en el complex dels Reials Col·legis), malgrat que Bayerri (1933-1960, VIII, 241-242) i alguns autors que el segueixen diguin que “más que un portal grande, era una Puerta secundaria”. En aquest sentit, cal dir que un establiment municipal del 1345 diu que és una porta *de gran exida, e moltes gentes ne passen*. Està documentada des del 1336, i segurament ja existia abans. Si de cas, passaria a tenir un paper secundari a partir de l'ampliació del recinte.²⁰ Respecte al sector de ponent, sabem que hi havia mur davant la Seu i està clarament documentat, des del segle XII, el portal de Tamarit, que s'obria al riu, però el fet cert és que ni tan sols podem assegurar quin era exactament el curs del riu en aquella època.

Així, doncs, i com ja s'ha fet notar, la documentació desenterrada per Virgili permet “conèixer l'existència, durant la segona meitat del segle XII, d'una porta que enllaçaria la *madina* amb la fortificació de la Suda i d'una altra que s'obria a la muralla del costat del riu, la de Tamarit. Alhora, sentim parlar d'una sèrie de portelles a la muralla, algunes de les quals podrien haver estat obertes ja en època musulmana, però que en la seva major part deuen respondre a la pressió constructiva i a la necessitat de comunicar l'espai interior de l'antiga *madina* amb els barris que van creixent al seu redós després de 1148”.²¹ En definitiva, resulta evident que la història de les muralles de Tortosa abans del segle XIV és extremament complexa i potser només podrà reconstruir-se mitjançant l'exercici responsable de l'arqueologia. Si alguna cosa queda veritablement clara és que van existir, al llarg dels segles, diversos recintes, dels quals quedaven restes, en alguns casos significatives, als segles XIV i XV: una de les torres corresponents a aquestes restes sense ús

19. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 14. f. 18r. El 18 d'octubre de 1381 el govern municipal acorda que sigui enderrocada la torre del mur vell que hi ha davant l'esmentada església *fins egualtat del mur que y és*. Hi ha moltes més referències als murs vells a la documentació dels segles XIV i XV.

20. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Establiments, 3. f. 78r-79v.

21. GARCÍA BIOSCA ET ALT. 1998, 144-145.

militar estava en prou bones condicions, l'any 1417, per ser llogada com a habitatge.²² Amb aquestes restes van conviure els nous murs –l'objecte del nostre interès–, que van ser bastits, sobretot, a partir del 1365. Ara és el moment d'estudiar, amb una mica de detall, aquesta cronologia.

Una cronologia constructiva essencialment bèl·lica

Malgrat que en parlar dels processos d'emmurallament de les ciutats medievals moltes vegades es posa de relleu la importància que les muralles van tenir en aquella societat pel fet de ser elements simbòlics amb significació política, jurídica i espiritual, i fins i tot “un instrument del poder polític per delimitar i controlar la ciutat dins el territori”,²³ el que resulta evident en consultar la documentació de l'època és que la principal motivació que va portar a la construcció, remodelació i arranjamant de les muralles de Tortosa va ser la de defensar la ciutat contra possibles enemics. Per tant, i malgrat que sembli una obvietat, potser cal dir-ho ras i curt: les muralles tortosines estan directament relacionades amb els conflictes bèl·lics.²⁴ Aquí em cal anotar el comentari que, en el mateix sentit, ha fet Pere Verdés en la seva recent síntesi sobre els processos d'emmurallament de la Catalunya medieval: les muralles, “tal com han observat diversos historiadors, eren un signe evident de la naixent consciència col·lectiva de les pròsperes comunitats urbanes, però cal no oblidar quina era la seva funció primordial: la defensa de la població”.²⁵

22. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 50. p. CCV.

23. Cfr., un recull important sobre teories al voltant de les muralles a SETA – LE GOFF 1991. Cfr. també, entre molts altres treballs, FOURQUET – MURARD 1978; GUGLIELMI 1988; PÉREZ DE TUDELA 2003; MORETA 2003. Lluís Cortada (1998, 117-119), que és de qui prenc la cita, continua dient que les muralles “actuen com a elements que concreten, concentren i aïllen sobre el camp les estructures urbanes. L'element defensivoprotector que utilitza la comunitat implica la forma de viure i les relacions socials a més de concepcions espacials distintes...”

24. Sobre els conflictes que va viure Catalunya als segles XIV i XV cfr. una breu síntesi a CATEURA 1996; més específic, però també més centrat al segle XIV, cfr. FERRER 2001.

25. VERDÉS 2003, 130. Hi ha un gavadal impressionant de publicacions sobre la construcció de muralles medievals a la Corona i potser caldria una tesi sencera per tal d'aplegar-les totes. Citem, per tant, la síntesi de Verdés, la qual conté diversa bibliografia. Cal dir, d'altra banda, que la majoria d'aquestes publicacions diuen explícitament, o ho mostren de forma implícita, que la raó que va portar a la construcció de muralles va ser gairebé sempre defensiva. Vegeu, per exemple, el que en pensava el Consell de Castelló de la Plana al 1404: *com per experiència sie mostrat que és maestra en moltes e en diverses parts et signanter en aquest Regne, que per los murs e valls les ciutats e viles són restaurades e defeses de subjugació de la força de l'enemich de aquelles; e per ço los bons regidors no deuen haver més cura de altres coses que de tenir en condret e de fer, reparar e adobar los murs e valls, com per aquells en cars de necessitat les persones e béns són restaurats e guardats* (transcrit per SÁNCHEZ ADELL – SÁNCHEZ ALMELA 2003, 7).

A més, podem subratllar que la impressió que a hom li queda després d'haver consultat amb una mica de profunditat la documentació disponible sobre la construcció de les muralles de Tortosa és paral·lela a la que extreu Juan Vicente García Marsilla (1997; 2003) de l'anàlisi dels llibres d'obra dels castells valencians del segle XV: "Lo cierto es que se convirtió en norma que, sólo cuando la urgencia de alguna complicada coyuntura bélica lo requería, el batle general de Valencia instaba a sus representantes en las villas del reino a que pusieran en valor sus descuidados castillos". Només –i aquesta és la qüestió que desenvoluparem en el present epígraf– quan la decrepitud de les muralles i, especialment, quan la conjuntura política de la Corona reclamava mesures urgents, la ciutat prenia consciència de la necessitat de defensar-se i es fortificava o "refortificava", moltes vegades per ordre directa del monarca.²⁶

Amb tot, això no implica que, com escriuen Albert García Espuche i Manuel Guàrdia (1989) per al Mataró medieval, la construcció del circuit emmurallat no representés facilitats per a aconseguir "sòl urbà protegit". De fet, està clarament documentat que l'any 1391 –en època d'avalots contra els jueus– les persones que llavors componien el Consell tortosí pensaven *que si la ciutat era closa de murs, senyaladament envers Remolins, que la població de la ciutat se'n crexeria, e en los patis vagants se farien e s'edificarien molts alberchs e cases de nou, si trobaven los volents edificar los patis franchs de tota servitut*.²⁷ Ara bé, inversament a allò que expliquen els citats autors en referència a Mataró, i al que alguns autors han dit –o sembla que han volgut dir– per a la Tortosa de la segona meitat del segle XIV, a la ciutat de l'Ebre la construcció de les muralles "del Cerimoniós" als sectors del Temple i de Santa Clara no va suposar la creació d'un eixample, ja que aquest existia, com a mínim, des del darrer terç del segle XII, moment en què ja trobem notícies inequívokes del poblament de la parròquia de l'Alfòndec, que llavors es trobava fora murs.²⁸ En aquest sentit, cal tornar a llegir el document del 1391

26. Albert Cubeles (2003a, 139; 2003b, 42-45) fa servir aquesta expressió per a la construcció de les muralles de Barcelona a partir del 1357, ja que a la Ciutat Comtal "es va intervenir en la totalitat del perímetre definit el 1285 sense alterar-ne el traçat, a excepció del sector del front marítim..." Amb les diferències de tot tipus que poden establir-se entre els emmurallaments d'ambdues ciutats, cal dir que aquest procés, a la Tortosa de la segona meitat del segle XIV i de tot el XV, també pot definir-se, bàsicament, com un procés de "refortificació".

27. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 18. Document solt 7.

28. Trobareu diverses referències a l'existència d'albergs en aquest sector de la ciutat des de la dècada de 1170 a VIRGILI 1997, *pàssim*. A més, al sector sud de la ciutat, també van establir-se, entre la segona meitat del segle XII i el 1240, aproximadament, diversos edificis religiosos importants, com ara la casa del Temple, que al 1340-1368 va quedar intramurs, o el convent de Sant Francesc, que va quedar extramurs. Finalment, cal dir que és probable que hi hagués poblament al sector en època andalusina.

que donem a conèixer en aquest paràgraf i adonar-se que la zona menys poblada de la ciutat, aquella que segons el Consell s'havia d'omplir de cases amb el bastiment d'unes bones muralles –i amb facilitats financeres per tal de construir–, era el sector septentrional –amb el call jueu i l'aljama dels moros–, el qual estava fortificat, sens cap mena de dubte, al segle XIII, i molt probablement ja ho estava anteriorment.

Acabem d'escriure, perquè sovint s'ha expressat aquesta idea, que les defenses medievals de Tortosa formen part de les anomenades “muralles del Cerimoniós”, nom derivat del fet que durant el regnat –llarg (1336-1387) i conflictiu– d'aquest monarca “es feren obres de fortificació a gairebé tot Catalunya, per tal de reformar les muralles existents o encerclar amb nous perímetres aquells eixamples urbans que encara restaven sense protecció”.²⁹ En aquest sentit, sempre es recorda que a les corts catalanes del 1370 el rei digué a les seves ciutats: “Us pregam (...) que vullats fer tres coses: la primera que vosaltres, ciutats e viles nostres, vos vullats bé enfortir de murs e valls (...)”. Amb tot, malgrat que les obres de fortificació de la ciutat corresponen, bàsicament, a aquest període –i al regnat del successor de Pere III, Joan I (1387-1396)–, el cert és que cal matisar aquesta asseveració. I és que, de fet, pareix que el primer gran intent de construir un circuit emmurallat potent i ampli que protegís les quatre parròquies de la ciutat de forma completa després de la conquesta cristiana té el Cerimoniós com a protagonista, però com a protagonista negatiu. Perquè penso que totes les notícies que ens parlen d'un projecte de construcció de muralles entre el 1347 i el 1351, aproximadament, han d'estar relacionats amb la guerra de les unions d'Aragó i València contra el monarca o, el que és la mateixa cosa, amb les malíssimes relacions que en aquell moment tenien l'infant Ferran, marquès de Tortosa i un dels principals cavallers de la Unió, i el seu germanastre, el rei Pere.³⁰

Així, existeix una sèrie de documents que s'inicia el catorzè dia de les kalendes d'octubre de 1347 i que finalitza vers el tercer dia dels idus de març de 1351, en què es reflecteix la tensió bèl·lica a la ciutat i en què es mostra com, en aquest context, la ciutat pren mesures per a defensar-se: des de pregar al

29. VERDÉS 2003, 130-131. Cfr. també FERRER 2001.

30. La història del regnat del Cerimoniós, amb les seves vicissituds, està continguda a ZURITA 1978. Cfr. una síntesi moderna dels fets a REGLÁ 1991, 437-605 (capítol II: “La monarquía y las oligarquías: la crisis de las uniones”, 463-486). Morella, una altra població important de la diòcesi, llavors fronterera amb Tortosa (sobre aquest assumpte cfr. MIRANDA 2000), també va iniciar “les grans obres de les muralles, valls i torres (...) en temps de la guerra de la Unió de València i Aragó i la dels dos Peres (...) en el període que va de l'any 1347 al 1369” (ALANYÀ 2000, 83), en clar paral·lelisme amb Tortosa.

marquès que no passi per Tortosa, fins a l'avís a la ciutadania perquè *tothom sia appellat ab ses armes tot hora e vegada que demanats seran, e façen gitar les cadenes per la ciutat e fer fer barreres là hon mester serà*, tot passant, com és lògic, pel nomenament d'uns administradors que s'han d'ocupar de la construcció de les muralles de la ciutat i per la definició dels indrets on era més urgent posar-se a treballar. Un d'aquests documents, datat l'agost del 1348, relaciona directament la derrota de l'infant Ferran i els cavallers de la Unió davant els exèrcits del Cerimoniós a la batalla d'Épila³¹ amb les obres de les muralles de Tortosa.³²

És ben probable que fos a causa de la contundent victòria del rei Pere sobre els nobles dels seus estats, i, en conseqüència, a causa del final de la guerra oberta, que la ciutat abandonà les obres vers el setè dia de les kalendes d'octubre de 1349. En canvi, no sembla que la pesta negra, la qual afectà la ciutat, com la resta d'Europa, per aquells anys, tingués una influència decisiva en aquest fet. Tant és així, que en la data citada l'aturada de les obres no va incloure la construcció del portal de l'Escorxeria, que havia estat acordada el 17 de les kalendes de maig del mateix any: els murs, acabada la urgència bèl·lica, no eren necessaris. Els portals, en canvi, continuaven tenint la seva utilitat.³³

Entre 1360 i 1361 –abans, per tant, que la ciutat fos recuperada pel Cerimoniós, fet esdevingut el juliol del 1363– hi ha notícia de l'existència d'alguns treballs als murs, encara que no sembla que fossin molt importants: el 20 de setembre de 1360 el Consell va decidir que tot allò que en Guillem Barberà, *axí com a procurador de la molt alta dona Elisen, per la gràcia de Déu regina de Aragó, s'emprés en adop e reparació dels dits murs*; i el 10 de juliol de 1361 s'acordà que fossin pagades a Bernat Garidell, propietari de la drassana, les 40 lliures a què la ciutat havia estat multada pels danys que les obres dels murs i valls havien causat en aquell indret.³⁴

31. Cfr. la narració clàssica d'aquesta batalla a ZURITA 1978, 140-146: "De las cosas que se proveyeron por el rey estando en Teruel; y de la batalla que don Lope de Luna dio en Épila al infante don Fernando en la cual fueron vencidos el infante y los de la unión".

32. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 4. f. 5r-v.

33. La documentació sobre aquest moment del procés d'emmurallament, a AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 3. f. 132r, 141r, 142v, 149r-v, 146r, 154r-v, 158v, 166v, 170v; Llibre de Provisions, 4. f. 4v, 5r-v, 32r, 41r, 47r, 49r, 56r, 62r, 67v; Llibre de Provisions, 5. f. 12v. Ja s'havia fet referència a un intent de construir les muralles a la dècada de 1340, però sense cap mena d'anàlisi, a UTGÉS MARTÍNEZ – ARTIGUES, 111-114; CURTO – VIDAL 2003, 69; MARTÍNEZ 2004, 20.

34. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 7. f. 89r, 113v.

Amb tot, és cert –i per això, fins a cert punt, sí que es pot parlar de “muralls del Cerimoniós”– que les obres més importants de fortificació que va veure la Tortosa medieval van tenir lloc un cop la ciutat havia tornat a mans de la monarquia i, encara més, van tenir lloc per ordre directa del rei Pere, al final de la dècada de 1360 i durant la de 1370. És a dir: van tenir lloc en el context de la guerra entre les corones d'Aragó i Castella i, sobretot, en el marc de la implicació dels regnes hispànics en la guerra dels Cent anys.³⁵ Com hem vist, és ben sabut que durant tota aquesta convulsa dècada Catalunya havia anat fortificant-se³⁶ i cal dir que la documentació conservada a l'Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre demostra que és a partir del 1365 que es prenen les decisions importants, probablement inspirades directament o indirecta pel rei, malgrat que no posem confirmació documental sobre aquest extrem. I és que, de fet, la voluntat d'emmurallar convenientment la ciutat va tenir lloc en paral·lel a la celebració de la cort de Barcelona-Lleida-Barcelona-Tortosa del 1364-1365, la qual estava relacionada amb la desastrosa marxa de la guerra contra Castella. Precisament a Tortosa va ser concedit al rei, segons escriu Ferrer Mallol, “un donatiu molt important de 325.000 lliures anuals durant dos anys, destinats a pagar 1500 homes a cavall anualment. La decisió de vendre censals morts i violaris fins a un total de 100.000 lliures fou determinant per a la institucionalització i la permanència de la Diputació del General”.³⁷ Pel que fa a les muralls de Tortosa, durant aquest any 1365 s'acordà, en concret, *que ls murs que ara de novell se faran sien de argamassa, e que hagen deu palms de gros*. Des d'aquest moment i, especialment, a partir del 1367, un cop superades certes resistències dels sarraïns, de diversos senyors del territori i del clergat, que es consideraven exempts de contribuir en aquestes obres, la construcció dels murs, torres i valls va anar endavant.³⁸

35. Sobre aquesta qüestió cfr. un parell de bones síntesis VALDEÓN 1989; JULIÀ VIÑAMATA 1991. Més específic des d'un punt de vista geogràfic, però molt interessant per entendre el context de tensió que van viure les fronteres catalanes al segle XIV: JULIÀ VIÑAMATA 1988.

36. Cfr. una visió general del procés al ja citat treball de VERDÉS 2003; el capítol va seguir d'estudis monogràfics sobre les muralls de Barcelona, Tarragona i Girona: CUBELES 2003a; MENCHON 2003; FREIXAS 2003.

37. Segons ha escrit M. T. Ferrer (2001, 148), “durante la guerra con Castilla se edificaron murallas en Berga, como en otras muchas villas catalanas. Las autoridades municipales habían empezado a construir unas murallas de perímetro muy extenso, seguramente para proteger todas las casas, pero el rey y sus consejeros dictaminaron en 1365 que tardarían demasiado en terminar su construcción y, además, que todos los hombres de la comarca no habrían bastado para defenderla, por lo que desde la corte se les dio instrucciones precisas del trazado exacto que habrían de tener las murallas, casas que habría que derruir, etc.” Com tot seguit veurem, a Tortosa mateix, l'any 1368, el rei va ordenar les autoritats locals que abandonessin les obres dels murs vells i es fessin obrar *cuytadament* els murs i valls nous. D'altra banda, cal dir que la cronologia pot estar condicionada pel fet que l'any anterior (per tant, 1364) a la decisió ferma d'emmurallar la ciutat, moltes companyies estranyes amenaçaven d'entrar a Catalunya pel Conflent (SÁINZ DE LA MAZA 1990, 176-178) i, com hem dit al text, amb el context de les corts. Sobre aquesta darrera qüestió cfr. FERRER 2003a, 40; 2004.

38. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 8. f. 17r, 19v, 21r-22r, 28v-29r, 50v, 79r, 80r, 80v, 88r, 89v-90r, 90v-91r; Registre 1917 (paper); Registre 212 (paper); Registre 1615, (pergamí) Llibre d'Obres Públiques, 7; Llibre d'Obres Públiques, 8.

Malgrat tot, el 4 d'octubre de 1368, durant la sessió del Consell General de la ciutat, va ser llegida una lletra del rei Pere, datada a Barcelona el primer dia del mateix mes i any, en la qual el sobirà recordava als tortosins que, per una altra lletra que no hem tingut l'encert de trobar, ja havia manat als procuradors de la ciutat que fessin *obrar los murs forans e nous*. Ara afirmava que els dirigents tortosins no havien fet res, i com que els enemics estaven entrant a Catalunya pel Rosselló, els va manar, *sots pena de pedre-l cap*,³⁹ que fessin reparar els murs vells i els valls, a tres o quatre parts. El monarca afegia que volia saber la raó per la qual no s'havien acabat d'obrar els murs forans, i qui n'era el responsable, ja que tenia la intenció de castigar els causants de la dilació. A més, afirmava que un cop es deixessin les obres dels murs vells es fessin obrar *cuytadament* els murs i valls nous. Finalment, va atorgar a la ciutat la capacitat d'establir imposicions i altres mecanismes per a finançar les obres. I ordenava que es treballés fins i tot en diumenges i dies de festa, de dia i de nit.⁴⁰ La documentació dels anys 1367 i 1368, que ens parla d'una activitat evident i pareix que intensa a les muralles de la ciutat, dificultaria la comprensió d'aquesta actitud del rei d'Aragó si desconeguéssim que en aquest moment les companyies d'Enric II de Castella i de Bertrand du Guesclin pretenien passar cap a Castella per sòl català. Pel que fa als esdeveniments de Tortosa, sembla evident que la imminent entrada de les tropes de l'esmentat du Guesclin al Principat, que va pactar amb el Cerimoniós el 17 d'octubre de 1368, però que va acabar entrant a Catalunya al mes de desembre, és la clau per entendre el nerviosisme del rei Pere, nerviosisme que va tenir un evident pes en la marxa de les obres, les quals van accelerar-se i intensificar-se notòriament després d'arribada la carta del monarca el dia 4 d'octubre. No debades, les reunions del Consell tortosí de desembre de 1368 estan capitalitzades per les discussions sobre la Host i l'usatge *Princeps Namque* i per les obres dels murs.⁴¹

En un excel·lent i esclaridor article, Manuel Sánchez (2001, 100) ha escrit que “sobran indicios para afirmar que esa brutal invasión de finales de 1368 sorprendió al Principado flaco de recursos defensivos. No de otra manera deben entenderse las severas medidas adoptadas por el Ceremonioso para proteger el territorio. Pero, sin duda, el indicio más espectacular es la construcción o reconstrucción de las murallas urbanas, cuyas noticias proliferan a partir de

39. Amenaça que es va repetir en altres indrets del país, com per exemple a Girona, l'any 1373 (VÍCTOR 2004, 53).

40. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 9. f. 25v-26r.

41. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 9. f. 31v-37r.

este año más que en ningún momento anterior del siglo XIV. Es cierto que, desde 1360, son abundantísimos los datos sobre las diversas medidas de carácter defensivo dictadas por la Corona: *recollida* en fortalezas, protección de las vituallas, política de tierra quemada, acondicionamiento de las murallas, etcétera. Aquí también sería necesario reunir las numerosas noticias dispersas en la documentación y sistematizar las publicadas (a veces, sin una correcta contextualización) en artículos y monografías, con el fin de proporcionar una visión coherente e inteligible de este convulso período. No abriego dudas de que, una vez realizada esta investigación y bien ordenadas cronológicamente las diversas medidas defensivas adoptadas, aparecerá con nitidez la relevancia de los sucesos del año 1368³⁷. Efectivament, el ritme de construcció de les muralles de Tortosa té un punt d'inflexió cap al final de l'any 1368, cosa que concorda perfectament amb la realitat que ens explica el professor Sánchez Martínez.⁴²

A més, aquesta cronologia també concorda, aproximadament, amb les obres defensives del castell de la Suda,⁴³ que havia de ser obrat no pas per la ciutat, sinó pel rei i els seus oficials. Així, si a partir del novembre de l'any 1363 hi ha registrats treballs intensos al palau reial tortosí, els quals poden ser interpretats, bàsicament –però potser no únicament–, com a treballs de construcció d'uns espais dignes, potser fins i tot completament nous, que mostressin el poder de la Corona als vassalls tot just recuperats durant aquest any després de 34 d'existència del marquesat independent,⁴⁴ a partir del 1369-1370 la documentació transparenta el fet que es treballa afanosament en la construcció d'unes defenses adequades per a la seguretat del castell i de la població.

Exemplifiquem-ho amb algunes referències: entre el 1363 i el 1365 els pedrapiquers Joan de Valença (potser el director de les obres, malgrat que desapareix aviat dels documents), Jaume Cirera, Nadal Roca, Berenguer Oliver, Joan de Quadres, Joan Gomis, Domingo Miquel, Jaume Verdaguer i

42. A banda dels treballs de Tortosa, M. Sánchez ha destacat l'existència de treballs importants a Vic, Cervera, Santpedor, Tàrraga i Poblet, entre altres llocs. Sobre aquestes obres cfr. JUNYENT 1955-1957; ALTISENT 1974, 296-302; FREIXAS 1994; VERDÉS 1996; SALAS 1996; PUIGFERRAT 2000.

43. Cfr. una síntesi sobre els coneixements que posseïem fins ara sobre el castell de la Suda a CURTO 1997.

44. La ciutat va tornar a passar a mans de la monarquia el juliol del 1363, després de més de trenta anys d'existència del marquesat independent de Tortosa, arran de la mort de l'infant Ferran. Malgrat que una anotació dels llibres d'obra del castell afirma que hi ha registrades *les reebudes e dates del compte que n Pere Çacosta ha donat de les obres que féu per comissió de l'alt infant en Fferrando, e après de les obres que féu en lo dit castell per comissió del senyor rey*, el cert és que totes les notícies significatives sobre obres són posteriors a la mort del marquès. ACA. Mestre Racional. Reg. 2437.

mestres en altres oficis de la construcció, com ara el fuster Galceran Curça, encarregat de les cindries, o Bernat Aztor, *qui obrà de reble*, s'encarregaren de fer *els portals del palau e de les cambres*, inclòs un *portal major*, finestres i una xemeneia, a més a més d'un arc a la casa del guardià del castell, Pere Sacosta. En aquestes obres, a banda d'altres materials, va emprar-se jaspi tortosí, que és una pedra que podem considerar “de luxe”. El 1369 Domingo Valls, pintor de la ciutat i porter del castell,⁴⁵ reparà *la imaga de Sant Xristòfol qui és en la paret del palau nou del senyor rey* i les feines, iniciades amb anterioritat, es concentraren, també, en una *Casa de la Audiència* o *del Consell* que hi havia al turó.⁴⁶ Però a partir del mes de febrer del 1370 les notícies ens parlen, gairebé exclusivament, de la construcció d'una torre *al peu del castel* que el rei *hi manava fer*. Efectivament, el 26 de desembre de 1369, des de Cervera, Pere el Cerimoniós va escriure al seu obrer Pere Sacosta per tal de recordar-li *que tota vegada que enamichs nostres o companyes estranyes vinguen a la dita ciutat* estava obligat a recollir i deixar entrar, *metre e estar en lo dit castell totes les dones [e] fembres, infants e béns mobles de la ciutat damunt dita*. En els treballs de l'esmentada torre hi estigueren actius diversos pedrapiquers d'extensa activitat al territori durant el darrer terç del segle XIV, com ara Nadal Roca (3 s), Pere Prades (2 s, 8 d), Berenguer Oliver (2 s, 9 d), Domingo n'Arbonès (3 s, 4 d), Guiamó Tàrrega (3 s), Ferrer n'Arbonès (2 s, 8 d) i altres mestres, com ara els sarraïns Salpico (2 s, 2 d), Saque (3 s) o el destacat Mohamed Pex (3 s), que tingué contacte amb Saragossa. Segurament dirigí els treballs el mestre Arnau Marco, que estava construint la llotja i prenia el salari més alt de tots els treballadors: 4 sous diaris.⁴⁷

45. Sobre la figura de Valls i la seva vinculació a la monarquia cfr. José 2003.

46. Alguns documents parlen de l'existència de “tres castells de la Suda” i la hipòtesi que ha tingut més èxit per interpretar aquesta dada, recollida per Pere Izquierdo (1989-1990, 13), diu que aquests tres castells fan referència als tres turons que envolten la ciutat. De fet, els llibres d'obra i de la batllia de Tortosa conservats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó parlen de diversos “palaus” (entre ells, el dels Montcada) sobre el turó, per la qual cosa penso que cal interpretar que existia un complex d'edificis, en origen sota jurisdiccions distintes, a la Suda.

47. La informació sobre les obres del castell, que no pretenem estudiar en aquest treball, es pot consultar a ACA. Mestre Racional. Reg. 2437 i 2438. La carta reial en què es recorda al guardià del castell que ha de protegir les dones i xiquets i béns mobles de la ciutat en cas de necessitat, a AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Cartes reials, 12. Pel que fa a la torre (Reg. 2438), cal dir que resulta difícil identificar-la amb cap dels elements conservats actualment al castell, després del pas del temps, dels conflictes bèl·lics i de les obres de construcció de Parador Nacional l'any 1972. En els documents el mestre Marco només apareix treballant-hi un cop ja estan fets els fonaments, han estat posats els bastiments (en aquests primers treballs el mestre més important potser és Nadal Roca) i els mestres sarraïns han obrat d'argamassa. Marco pareia amb pedres picades, n'Arbonès amb pedres de fil, i Tàrrega amb pedres de reble; Prades trenca pedres a la pedrera i les porta. Domingo Domènech *tira de la corriola*.

Des del 1368, doncs, les obres dels murs avançaren ràpidament i sembla que hi hagué activitat constructiva, gairebé ininterrompudament, fins al desembre del 1372. Llavors, el 17 de juliol de 1373, en la reunió del Consell General de la ciutat, va tractar-se sobre una lletra del rei Pere en la qual el monarca manava a la ciutat, novament, que s'emmurallés convenientment. A causa d'això els governants del municipi acordaren que es fes provisió de *manobra* per a fer o reparar murs, allà on es cregués necessari, amb dues tapieres. Es va decidir, també, que les obres es fessin amb els diners que eren deguts a la ciutat de les imposicions d'anys anteriors, els quals havien de ser recollits pel veguer (un oficial reial, tot i que mediatitzat per l'oligarquia local). I si de cas el veguer no executava les imposicions, s'acordà que havia d'escriure's una carta al rei en la qual se li expliqués que les obres estaven aturades a causa de la inoperància del seu oficial, no pas a causa de la voluntat dels representants de la ciutat. Encara devien recordar l'amenaça que el Cerimoniós els havia llançat cinc anys abans. Finalment, es deixà constància que Tortosa estava carregada de deutes i, el que és més important, que *de present* ja estava *cloa e deffesanble a corredors*.⁴⁸

Tot i això, els prohoms Berenguer Cesoliveres i Llorenç Cima van ser tramesos a Barcelona per a tractar amb el rei sobre l'assumpte de les muralles. I el 28 d'octubre del mateix any (1373) van arribar les notícies al Consell: els missatgers de la universitat, amb una carta enviada des de la Ciutat Comtal, alertaren els seus col·legues del possible pas per Catalunya del duc de Lancaster, en el seu camí cap a Castella, *ab gran multitut de companyes*. Conegudes aquestes noves alarmants, el Consell decidí que fossin fets valls i murs, i que es revisés la capacitat defensiva (*d'armes e d'altres coses, e forniments*) de la ciutat, treball que havia de ser realitzat sota la direcció dels procuradors i de diversos prohoms. De fet, com que el circuit de murs ja devia estar completat, durant aquests anys els treballs més importants van ser els dels valls, que van aprofundir-se significativament en alguns sectors (especialment Santa Clara), fins al punt que els documents parlen de fer *revalls*. A Tortosa no ha quedat rastre concret, fins a on jo he pogut esbrinar, d'un reforçament dels treballs causat explícitament per la convocatòria de l'usatge *Princeps Namque* i les notícies sobre un intent d'invasió de l'infant de Mallorca l'any 1374. Tanmateix, ha quedat registrat que el 6 de desembre d'aquest any el ple del Consell va proveir que *tothom qui deja res a la ciutat de la imposició de la carn, ço és, de la terça present de noembre, deembre e*

48. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 10. f. 70v.

giner, que ço que deurà puxa e deja pagar a n Pere Corder, obrer de les obres dels murs, tro en aquella quantitat que's voldrà, per ço que les dites obres no cessen e hagen mellor acabament, i també que, de les denes de la ciutat que havien estat establertes per tal d'aconseguir blats, dues fossin destinades a les obres dels murs i els valls. A més, dos dies després (8-12-1374) s'acordà que dos prohoms poguessin (fer) construir murs en quatre llocs de la ciutat, taxar els habitants o observar les taxacions ja fetes per a finançar les obres, fer construir mantellets, etcètera. Un llibre d'obres demostra que s'estava treballant a les muralles l'any 1375. Finalment, el 8 de desembre de 1376, Pere el Cerimoniós va prorrogar per dos anys el termini en què els procuradors i prohoms de la ciutat podien redimir els censals i violaris que havien estat creats a causa de les fams i la construcció de les muralles. D'aquesta època, però, no conservem gaire referències clares sobre els treballs –el llibre d'obres conservat no resulta gaire esclaridor, en aquesta ocasió– i simplement podem constatar que la ciutat pagava als obrers i entreveure, per tant, que les obres s'estaven portant a terme.⁴⁹

En canvi, el desembre del 1377 s'inicia la redacció d'un nou llibre d'obres de murs i valls, les quals obres, en aquest moment, estigueren sota la responsabilitat de Simó de Frexens. Un altre cop apareixen notícies sobre la taxació dels ciutadans de Tortosa i sobre la necessitat de treure diners d'allà on fos possible per tal de finançar els treballs. En definitiva, ens trobem davant d'una nova empremta constructiva, davant un nou impuls en el reforçament del clos emmurallat de la ciutat. I malgrat que els documents no ho diuen, és probable que en aquest cas les obres estiguessin relacionades amb la presència de les tropes del duc d'Anjou a la zona nord dels Pirineus. Fins al 1382, aproximadament, hi ha notícies que transparenten l'existència de treballs.⁵⁰

Segons ha recollit Maria Teresa Ferrer Mallol (2001, 161), “una amenaza importante se produjo en 1385, cuando unas mil lanzas pretendían entrar en Cataluña para saquear, con el pretexto de que eran nobles y no podían vivir

49. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 10. f. 99v-100r, 100v-101r; Llibre de Provisions, 11. f. 41r-v, 42v; Registre 1966 (paper); Llibre d'Obres Públiques, 15. El 12 de juny de 1377 es registra un pagament al notari Domingo Avella per haver fet les escriptures de les obres dels murs, valls i barbacana de la ciutat que administraren Pere de Bages, Domingo Gil i Pere Sacosta. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 13. p. CLXXXV. Sobre l'intent d'invasió de l'infant de Mallorca el 1374, fet que apareix narrat a la crònica de Pere el Cerimoniós, cfr., entre altres, FERRER 2001, 152-160 (amb diversa bibliografia); 2003c, 74-75. Segons Morelló (2003b, 11), a Reus, vila que l'any 1374 encara no estava ben fortificada, va ser arran d'aquesta amenaça que “es començaren a endegar treballs de fortificació de major envergadura”.

50. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 11. f. 150r; Llibre d'Obres Públiques, 9.

de otro modo, pidiendo excusas por ello, pero esperando cobrar un rescate; el rey Pedro el Cereminioso convocó el «Princeps Namque», aunque parece que sólo a los nobles, y envió al primogénito, el infante Juan, al frente de los trescientos hombres de armas que pudo reunir con toda urgencia y, cabalgando de noche, pudieron atacar por sorpresa, en Durban, el campamento de aquella compañía, cuyos componentes dormían desprevenidos, por lo que una gran parte de ellos pudieron ser apresados y llevados a Perpiñán. Desbaratada esta compañía, otras comenzaron a penetrar en Cataluña aquel mismo año, para ayudar al conde de Empúries, que se había rebelado contra el soberano”. Un altre cop, la documentació que he pogut aplegar sobre les muralles de Tortosa obvia aquesta urgència del país però, tanmateix, concorda amb els esdeveniments bèl·lics, ja que a partir del mes d'abril del 1385 i fins als volts de febrer del 1386 la ciutat va construir el que la documentació anomena mur o esperó del Temple, un sector de la fortificació, de planta poligonal –com una mena de queixal–, que sobresortia a l'angle sud-oest del recinte. Les obres, administrades per Francesc Berenguer, van ser dirigides per l'important pedrapiquer Bartomeu Durà,⁵¹ que a partir del 1387 va residir, precisament, a *la torra major que és al cap del mur, ribarech, davant lo Temple*. A més, des del 5 de maig de 1386, dia en què el Consell va proveir que els murs i torres de la ciutat fossin reparats i construïts amb una despesa aproximada de 500 lliures, apareixen contínuament referències sobre els pagaments del clavari als obrers de les muralles, primer Jaume Palau i després Elies de Garret.⁵²

Així, un cop mort el Cerimoniós, durant el regnat de Joan I i immediatament després del seu traspàs, els treballs al circuit emmurallat tortosí van continuar sent constants i, de vegades, veritablement importants. El context continua sent el dels darrers moments de la Guerra dels Cent Anys. Segons escriu l'abans citada M. T. Ferrer Mallol (2001, 148, 150, 160-162; 2003b, 98-100), “en 1389-1390 una gran parte de Cataluña tuvo que soportar una nueva invasión; de nuevo tuvo que convocarse el «Princeps Namque» para resistir a las tropas

51. Sobre Bartomeu Durà, autor del campanar de la parroquial de Traiguera (FERRERES – LLATJE 1986, 42), mestre major i probable autor del campanar de l'església de Sant Mateu, autor d'una capella de la parroquial de Catí i potser actiu a l'arxiprestal de Castelló, a la parroquial d'Ulldecona i a Santa Maria de Morella, cfr. ZARAGOZÁ 2004, 139-140; 2005. V. Almuni (2003, *pàssim*) l'ha documentat a les obres de la Seu els anys 1383 i 1384. En aquest –i en altres treballs anteriors– el documentem en diverses obres de la ciutat. A banda de la seva participació en la construcció del circuit emmurallat, són especialment representatives la peixateria i l'església del convent de Sant Francesc.

52. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 16; Llibre de Provisions, 16. f. 82r, 91r, 114v, 126r.

del conde de Armagnac, que era uno de los grandes barones de Francia y muy poderoso en aquellos momentos (...) Una crónica fija sus efectivos en dieciocho mil hombres, cifra quizás exagerada, aunque se sabe que era un ejército considerable, de unos cuantos miles de combatientes, que obligó al rey Juan I a convocar la hueste en Cataluña y a llamar a las tropas disponibles en Aragón y en Valencia. Otra de las invasiones de finales del siglo fue la del conde de Foix, que se alió con el de Armagnac y otros grandes barones del sur de Francia. Esta invasión era particularmente peligrosa porque el conde de Foix, como vizconde de Castellbò, poseía importantes feudos en Cataluña, entre otros la villa de Martorell, cercana a Barcelona. Reivindicó la sucesión del reino a la muerte de Juan I, en 1396, en nombre de su esposa, la infanta Juana, hija del mencionado rey; parece que contaba con un ejército de más de ocho mil hombres, repartidos en diversos contingentes que entraron por diversos puntos del Conflent, Capcir y Cerdaña”.

Un altre cop, els llibres d'obra de les muralles tortosines reflecteixen la crisi: n'hi ha un que s'inicia el 12 d'agost de 1390. A més, malgrat que vers el mes de setembre del 1390 es decideix que la torre que s'està construint al sector del Temple i les 12 tapiades que s'han de fer al mur de Santa Clara, entre el mur i la torre, s'acabin, però que, acabats aquests treballs, les obres cessin fins passat l'hivern, excepte al sector de Vimpeçol, el cert és que els documents registren treballs als murs durant tot l'hivern. El 1392 es parla de les *obres dels murs continuadores* i el 13 d'abril de 1396, *per ço com se diu que companyes estranyes volen intrar en la terra del senyor rey*, el Consell proveeix *que los murs de la ciutat sien prestament regoneguts e obrats en aquelles parts hon los honorables procuradors, ab alscons probòmens así ajustadors, conexeran e veuran ésser necessari, e vol lo present Consell que en les obres dels dits murs sien meses cascun any, dels béns de la universitat, cinch-centes lliures*. Com és ben sabut, el rei Joan I va morir pocs dies després d'aquesta data. Per aquesta raó, el 23 de maig de 1396 el municipi va encomanar a un grup de vint-i-un prohoms tres coses de la més gran importància: preparar els solemnes funerals dedicats a la memòria del monarca, assegurar *la deffensió e custòdia del castell e de la ciutat del castell de Emposta* i coordinar la *fortificació e reparació dels murs de la ciutat, de provisions, vitualles, de armes e de altres coses a les dites coses necessàries*. El dia 30 del mateix mes i any s'inicia la redacció d'un nou llibre d'obres de murs i valls de la ciutat de Tortosa, les quals van ser administrades per Guillem Monçó. En aquesta ocasió les obres, que se centraren especialment a renovar els murs del sector septentrional del circuit, semblen tan serioses com les

del 1368, i la universitat tortosina entra en contacte amb el clergat i Pere de Senmenat, senyor de Carles, perquè contribueixin en la ingent despesa que suposava refortificar la ciutat, cosa que encara va ser més urgent a partir del mes d'octubre, a causa de *los ardots que hic són de les companyes del comte de Foix, que hostilment s'esforcen entrar en la terra del senyor rey, per dapnificar aquella*. Aquest fet va obligar a vendre 2000 sous censals i a iniciar la redacció d'un altre llibre d'obres. Sembla que aquests treballs d'urgència no van anar molt més enllà de l'inici de l'any 1398.⁵³

Des d'aquest moment, com és normal i succeeix amb tota la resta de construccions relacionades amb la ciutat, hi ha diverses referències a algunes obres de manteniment de les muralles, tant del mur, com dels portals, com de les torres, però en cap cas hi ha notícia d'obres defensivament importants⁵⁴ fins al 10 d'agost de 1410, dia en què s'inicià novament la construcció o reconstrucció de murs i valls. El llibre d'obres redactat en aquesta ocasió reflecteix que al setembre del 1410 diversos homes anaren a *descobrir ço qui era derrocat, e a descalçar en la torra del portal de Vintpeçol*, raó per la qual podríem pensar que les obres es dugueren a terme a causa de les males condicions del recinte murat. Evidentment, això va ser així. Però cal adonar-se que la ciutat va prendre mesures, un altre cop, en una època de convulsió política: la mort de Martí l'Humà i el conflictiu interregne, amb la figura transcendental de Benet XIII present a Tortosa i els seus voltants i amb les corts de Catalunya reunides, també a Tortosa, abans del Compromís de Casp.⁵⁵ En aquest context, el dia 12 de juny de 1411 el Consell va reunir-se a la Casa de la Ciutat i, *per metre en bon ordre e regiment la ciutat e murs de aquella*, va decidir que fossin elegits 8 prohoms (2 per parròquia), els quals s'havien d'encarregar de revisar els arnesos i armes que hi havia a les cases de la ciutat, i, juntament amb els procuradors i un obrer elegit especialment per a treballar en aquest afer, havien de comprovar l'estat dels murs i fer-los obrar allà on fos necessari.⁵⁶

53. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 10 (1r lligall); Llibre de Provisions, 18. f. 31v; Llibre de Provisions, 19. f. 20r, document solt 6; Llibre de Provisions, 22. f. 29r, 31r, document solt 5; Llibre de Provisions, 23. f. 9r, 15v-16r, 18r, 21v, 23r-v; Llibre d'Obres Públiques, 11; Llibre d'Obres Públiques, 12; Fons Notarial de Tortosa (secció històrica), Signatura 1168. s/f.

54. El 1400, per exemple, Joan de Frenoy, mestre de la Seu, obrà amb altres mestres el portal de l'Olivar. No podem parlar, però, d'una obra defensiva important, sinó d'una obra important en un portal de les muralles. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 36. p. CXXXVIII.

55. S'han escrit milers de planes en referència a aquests esdeveniments i les seves conseqüències. Aquí ens interessa ressaltar, simplement, el paper de Benet XIII (sobre aquesta qüestió PERARNAU 1986), que un cop nomenat rei Ferran d'Antequera va ocupar el castell de Tortosa (ACA. Mestre Racional. Reg. 1626a. f. XXXIIr); i que les Corts catalanes van reunir-se a l'aula capitular de la Seu (O'CALLAGHAN 1886-1895, II, 46-48).

56. AHCTE. Fons notarial de Tortosa (secció històrica), Signatura 1168 (Jaume Despont), s/f.

Les obres que reflecteix el llibre d'obra esmentat pareix que s'havien enllestit abans d'aquesta darrera data (12-6-1411), però a partir d'aquest moment es treballa intensament en la construcció de mantellets, en l'expropiació de terrenys perquè es pugui caminar per les muralles que hi havia al costat del riu i, a més, es registren pagaments de quantitats elevades als obrers dels murs, raó per la qual és lògic pensar que s'estaven fent obres als murs pròpiament dits, malgrat que no han deixat rastre documental –potser seria millor dir que hem perdut o no hem trobat aquest rastre documental. Encara dintre d'aquest moment podríem situar la construcció d'una torreta al mur de Sant Joan (sector meridional, vers Sant Francesc) i una altra al del molí de vent (sector de llevant), que van costar 141 lliures, 7 sous i 10 diners entre el maig i el novembre del 1413, i la reparació de dos panys o caixons de mur a Vimpeçol (sector septentrional), que va costar 57 lliures, 5 sous i 1 diner entre el juliol i l'agost del 1414.⁵⁷

A partir del 1414, però, les notícies sobre treball als murs esdevenen molt esporàdiques i simplement reflecteixen algunes obres –de vegades, certament, importants– de reparació, cosa que enllaça amb la ja citada reconstrucció del portal de l'Olivar l'any 1400. El 1421, per exemple, el portal del Ferre (portal dels jueus) i el seu mur estaven en perill de caure, i van haver de ser reparats urgentment pel mestre Bernat Gual i els seus homes. Vers el 1424 no va estar a punt, sinó que va caure la torre del mur que tocava la casa del Temple, i el Consell va decidir que l'assumpte fos valorat pels procuradors i alguns prohoms amb un grup de juristes. El 6 de novembre de 1422 ja s'havia fet *la volta de la torra major del portal del Temple*, que va costar, *entre calx, arena, rajoles, algeps, claus, cordes, senales, mans dels obrans e de maestres, entre tot, segons en Jacme Avella ne donà cómpter per menut*, 44 lliures, 18 sous i 6 diners. I en aquest mateix indret, el 26 de setembre de 1429 els procuradors, juntament amb altres persones i els mestres Joan de Xulbi, Ramon Domènech i Galceran Curça, van fer una reunió en la qual van decidir que el mur que sortia del portal de Sant Joan o Sant Francesc continués fins al portal del Temple. Això implica la desaparició del mur, que havia estat construït al segle XIV (potser a causa dels terratrèmols de l'any anterior, els quals sabem amb seguretat que van afectar els castells de Tortosa i Ulldecona). En aquesta ocasió els governants de la ciutat també van decidir

57. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 13 (2n lligall); Llibre de Clavaria, 48. p. CXX, CXXXVIII, CLXIII, CLXX, CLXXVII, CLXXX; Llibre de Clavaria, 49. p. CXVIII, CLXXXVI, document solt 11; Llibre de Clavaria, 50. p. CC; Llibre de Clavaria, 51. p. CXXXVII; Fons notarial de Tortosa (secció històrica), Signatura 1168. s/f.

que fos aixecada una torre semblant a l'altra que ja hi havia al portal, i que tant aquesta nova torre com el mur quedessin lliures del contacte de qual-sevol edificació. No hem trobat un registre de les despeses dels treballs –el juliol del 1430 s'estava treballant per cloure el *portell del mur del portal del Temple*, obra que dirigia Ramon Domènech i en què també treballaven el seu germà Antoni i en Guiamó Ferrer–, però és ben probable que aquests es duguessin a terme en un període no massa llarg de temps. Segurament entre la decisió dels procuradors, el 26 de setembre de 1429, i el juliol del 1431, moment en què es registren els darrers pagaments per les obres fetes *axí en lo mur del Temple com en altres parts de la ciutat*.⁵⁸

En aquesta època, de relativa tranquil·litat, l'estat de conservació del recinte devia ser bastant dolent, com, d'altra banda, sabem que succeïa amb els castells valencians i devia ser habitual a tot arreu. Així, trobem que entre el 13 i el 18 de novembre de 1434 Bernat Pedroló administra els treballs d'apuntalar el mur de Vimpeçol, dirigits pel mestre Bernat Gual. El setembre del 1438 el Consell creu que és necessari reparar *lo mur qui munta del portal de l'Olivar vers lo castell e lo mur de la daracena*, raó per la qual comissiona els procuradors i alguns prohoms perquè vagin a veure *los dits murs, e que ladonchs, vist llà on serà necessari, que mossèn lo clavari faça la reparació que s'i merexerà, llà bon necessari serà, e ço que s'i despendrà, li sia pres en compte*. I, el que encara és més interessant, el juny del 1445 s'anoten despeses per *adobar les tres torres del mur del portal de Tarragona, qui totalment se dirruïen*, treballs realitzats sota la direcció de l'abans esmentat Bernat Gual. En aquest moment, però, no es posa en marxa una campanya de renovació de murs, valls i torres sinó que, simplement, es reparen els desperfectes més evidents del circuit en el context de les obres comunes, que incloïen, també, la intervenció restauradora en els terrats *de la lotga e altres*, és a dir, en els edificis de propietat municipal que ho necessitaven. Al llarg del segle XV hi ha moltes altres notícies sobre el manteniment maquinau dels murs i altres estructures de titularitat municipal.⁵⁹

58. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 31 (2n lligall). f. 21r; Llibre d'Obres Públiques, 17 (2n lligall). f. 23r-26r; Llibre de Clavaria, 56. p. 136; Llibre de Provisions, 32. f. 1v; Llibre de Clavaria, 59. Document solt 3; Llibre d'Obres Públiques, 13 (4t lligall). f. 1r-15r; Llibre de Provisions, 35 (2n lligall). f. 21v, 23v; Llibre de Clavaria, 60. f. 68v, s/f. La construcció i/o reconstrucció d'aquestes dues torres al portal del Temple i del mur del sector entre 1424 i 1431 potser ha de fer revisar les conclusions que es van extreure de l'excavació realitzada al final de la dècada de 1980.

59. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 62. f. 52r; Llibre de Provisions, 39. f. 16v, 18r-v; Llibre de Clavaria, 63. p. 162, 194-195; Comú, 50. p. 94.

Com no podia ser d'una altra manera, la darrera campanya integral d'obres als murs durant la Baixa Edat Mitjana –bé que en aquesta ocasió d'una envergadura molt inferior a les del segle XIV– va tenir lloc a partir del 1460, en l'ambient de crisi política que va portar a la guerra civil catalana o guerra contra Joan II.⁶⁰ La primera notícia sobre aquesta nova època d'intervencions a les muralles és del 18 de desembre de 1460, moment en què el Consell de la ciutat decideix que sigui obrat *lo mur qui stà prop Sent Jordi* (és a dir, a Vimpeçol), *lo qual se enderroca*. Sense tenir coneixement de l'ambient que es vivia a la ciutat per aquelles dates, aquestes obres encara podrien ser considerades treballs de reparació com els de les dècades anteriors. El fet és, però, que el 19 de febrer de 1461 el Consell va proveir que tot allò que s'havia gastat i es gastaria en la protecció de la ciutat i el castell, ja fos en guardes del castell, arranjament de muralles i portes, etcètera, es pagués dels béns de la universitat. Aquestes obres ja entren, doncs, de forma clara i indiscutible, en l'ambient de la guerra.⁶¹

Així, amb el pas dels dies i amb la complicació dels esdeveniments, van apareixent referències a l'arranjament de les portes dels portals i a la construcció de portes per als que no en tenien, al tancament de portals, portells i escales existents tot al llarg del circuit, etcètera. El 10 de març de 1461 la ciutat va acordar que els prohoms Pere Forcadell, Elies de Garret i Antoni Domènech s'encarreguessin de revisar i fer reparar, si calia, els murs i torres de la ciutat, i els mantelletes que hi havia col·locats. Així mateix, es va decidir que fossin construïdes escales a la part de dins del clos emmurallat i, *noresmenys*, que *facen pujar pedres a les torres e als murs, llà bon necessari sia, per deffensió de la ciutat*. El dia 23 d'aquest mes i any tornà a tancar-se el portal del Ferre (dels jueus), ja que havia estat obert per si de cas hi havia d'entrar el príncep de Viana. I el 10 de maig de 1461, davant les dificultats del moment, el Consell va decidir que els murs de la ciutat fossin reparats, allà on fos necessari, mitjançant denes, en les quals havia de participar tota la ciutat, inclosos els clergues, els moros i els jueus. El maig de l'any següent, a banda de les referències que fa un llibre d'obres a *les despeses fetes en la paliçada feta en la Ribera, del cantó de la loga fins a la torreta del speró, e en altres obres dels murs, administrades e regides per en Johan de Montesino*, tre-

60. Hi ha una àmplia bibliografia que tracta indirectament o directa sobre aquesta guerra, la qual, sortosament (i inversament al que succeeix amb els episodis bèl·lics del segle XIV) ha estat analitzada també pel que fa als fets i condicions amb què es va viure al terme de Tortosa. Cfr., entre altres, BOFARULL 1858-1864; VICENS VIVES 2003; BATLLE 1988, 200-207; per a Tortosa: GALINDO 1913; CURTO 2002.

61. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 49. f. 45v, 60v.

balls segurament dirigits per l'important mestre Antoni Taix, apareix registrada una decisió de Consell en què es va acordar que fossin arranjats i fets de nou els mantellets i murons del sector del Sitjar. Totes aquestes obres i, sobre-tot, les guàrdies, van causar greus perjudicis a una ciutat que travessava una greu crisi econòmica, raó per la qual, a partir del juny del 1463 es recaptà un impost especial per tal de sufragar les despeses. Aquí hem de tenir en compte que, malgrat que les obres més importants a les muralles van realitzar-se al segle XIV, fins a la guerra contra Joan II la ciutat no havia estat mai assetjada des del 1148, any en què fou conquerida per les tropes comandades per Ramon Berenguer IV. En conseqüència, hi ha moltíssimes referències sobre obres en diversos sectors del clos emmurallat fins a la presa de la ciutat per part de les tropes reials, el juny del 1466. Remarquem que és especialment interessant una dada del desembre del 1464, moment en què arriben notícies inequívokes a la ciutat que el rei la vol prendre: llavors es decideix fer *hun baluart e força al cap del pont, per guardar e conservar aquell*, i, també, *que durant la dia obra no-s puxa obrar en altre loch per algun singular sens licència dels magnífichs mossèn lo capità e procuradors, sots pena de deu lliures al senyor de la obra e als maestres quy obraran*. Potser estem davant del primer cap de pont fortificat dels diversos que va veure, al llarg de la història, la ciutat de Tortosa, ja que el desembre del 1465, quan encara no s'havia construït, es diu que aquest element ha de ser *perpetual*.⁶²

Com és ben sabut, tot i aquestes mesures, la ciutat va capitular davant les tropes de Joan II el 19 de juny de 1466.⁶³ Així, malgrat que en alguns moments posteriors a la rendició es prenen mesures per a protegir la ciutat, com ara la fabricació d'un cep per a la *sarabatana major* i la reparació de les bombarderes del cap del pont i del portal de Sant Francesc durant l'agost d'aquest any, o el tancament dels portals i les finestres dels albergs que donaven al riu a partir de gener del 1468, o la fabricació d'escales i bastons per als caps de guaita, també es van prendre mesures en el sentit contrari, de normalitzar la situació de la ciutat. Des d'aquest punt de vista, l'obra més significativa potser sigui el rebliment del vall que s'havia fet al cap de pont del marge dret de l'Ebre –*dellà*–, *per ço que les bísties pus segurament poguessen*

62. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 81. f. LXXXXIr-LXXXXIIv, LXXXXIIIr, LXXXXVv, LXXXXViv, LXXXXVIIr, LXXXXVIIIr, LXXXXVIIIv; Llibre de Provisions, 49. f. 74r; Llibre de Provisions, 50. f. 3v, 48r, 53r, 64v; Llibre d'Obres Públiques, 13 (5è lligall). f. XVIIIr-XXIIv; Llibre de Clavaria, 82. s/p; Llibre de Clavaria, 51. f. 13v, 14r, 21r, 24r, 60v, 61r, 73v-74r, 84r; Llibre de Clavaria, 83. s/p, f. LXVIIIr-LXXIIIr, CCXXIIIr-CCXXVIIIr; Llibre de Provisions, 52. f. 14v, 16v, 18r, 21r; Registre 4165 (paper); Llibre de Clavaria, 84. f. LXXXXv, s/p; Llibre de Provisions, 53. f. 37v, 55r.

63. Cfr. CURTO 2002, 33-42.

passar e treginar les veremes. Això va succeir entre el 30 de setembre i el 4 d'octubre de 1466.⁶⁴

Tanmateix, cal recordar que el conflicte bèl·lic continuava el seu curs i que, amb la presa de la ciutat, Tortosa i el seu territori no havien deixat d'estar en guerra, simplement havien passat de lluitar a les ordres de la Diputació del General a fer-ho a les del rei Joan II. En aquest context, exactament igual que havia succeït al segle XIV, són les notícies sobre la presència d'enemics les que posen en marxa els mecanismes que porten a les intervencions serioses en el circuit de muralles. En aquest cas, sabem que va ser la *nova los enemichs haver pres Tamarit, e-s dubte no vinguen la via de aquesta ciutat*, allò que va fer prendre la decisió, en una situació econòmica que sembla insostenible, d'obrar *e reparar los murs e altres lochs necessaris. E, axí mateix, en ordernar guardes e scoltes per lo terme, trametre correus per haver avís los enemichs hon són ne què fan*. Aquestes despeses havien de ser sufragades *dels X sous per cafiç novament aumentats en la imposició de la farina*. Amb diverses dificultats pel que fa al finançament, consta que les obres estigueren en marxa –el que desconexem és el ritme i la dimensió d'aquests treballs– fins ben entrat el 1472.⁶⁵

Inversament a allò que havia succeït al segle XIV i durant la primera meitat del XV, un cop recuperada per les tropes de Joan II la ciutat també va ser obligada a encarregar-se de la reconstrucció i manteniment del castell, la qual cosa va crear un conflicte entre la universitat i la monarquia que es va arrossegar fins al final del segle, atès que, segons els governants tortosins, contribuir en les obres del castell anava *contra privilegis e libertats de la dita ciutat* i, fins i tot, en temps de Joan II, *contra la capitulació per la magestat del dit senyor fermada e jurada*.⁶⁶ Les primeres notícies, en aquest sentit, són del mes de setembre del 1466: davant la petició del rei *en ajudar a les obres del castell*, la ciutat respon que *la dita ciutat no és tenguda en ajudar en les dites obres, ne axí mateix ho ha acostumat fer*. El gener del 1467 es donen instruccions al síndic que la ciutat tenia davant el rei, *lo qual farà tot sforç*

64. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 84. s/p; Llibre de Clavaria, 85. f. 69v, 70v-71r; Llibre de Clavaria, 87. f. 28v-29r.

65. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 56. f. 16v-17r, 18r-v, 19v-20r, 27v, 48v, 55r, 91v, 96r; Llibre de Clavaria, 82. s/p; Llibre de Clavaria, 88. f. 30v, 37v, 45v, 88v, 160r-v.

66. I és que, de la mateixa manera que va succeir posteriorment, durant la Guerra dels Segadors, les llibertats i privilegis de la ciutat van quedar gairebé en suspens i l'autoritat que els alcaids del castell exercien va ser molt superior a l'exercida tradicionalment pel batlle i el veguer. Sobre la Guerra dels Segadors cfr. QUEROL – MUÑOZ 2004.

suplicant la magestat del senyor rey sia de sa mercè fer exempta e no compel·lir la dita ciutat en fer-ne contribuyr en la dita obra, attès que és contra privilegis e libertats de la dita ciutat, e contra la capitulació per la magestat del senyor rey fermada e jurada. El març d'aquest any arriba al Consell la notícia que a instància de Ferrando de Rebolledo, capità i alcaid del castell, Joan II ha enviat una provisió *contenent la dita ciutat faça e continue les dites obres, e llà bon non vulla fer, lo dit senyor mana al capità de la dita ciutat e al veguer que prenguen de les imposicions de la dita ciutat e facen fer les dites obres.* Malgrat que el Consell continua considerant aquesta decisió del monarca *prejudicial e contrària a privilegis e libertats*, i que el 6 de març decideix actuar per tal d'*obtenir revocació de la dita provisió e altres qualsevol que fossen contràries a les dites libertats e privilegis*, a partir del mes d'abril es veu obligada a canviar de tàctica: en lloc d'intentar evitar la seva participació a les obres, intenta que aquesta participació sigui poc important. D'aquesta manera, el 2 d'abril de 1467 el Consell acorda escriure al síndic (Joan Jordà) i dir-li *que la ciutat, ab les dites salvetats, serà contenta donar per a les obres de les barbachanes del dit castell, tant com duraran, tres o quatre hòmens, per debenes.*⁶⁷ A partir del mes de maig, i segons expressa una lletra del rei dataada a Tarragona el 9 de desembre del citat any 1467, la ciutat estava obligada a pagar *les manobres e ha de fer tirar la pedra, e la aygua, e la lenya, e aver la cals, e totes altres coses necessàries a la menobra del dit castell.* El rei, per la seva part, s'obligava a pagar el salari dels treballadors: el *maestre de la cals*, el mestre major i els pedrapiquers.⁶⁸

Les obres devien durar, en aquesta ocasió, fins als volts del mes de maig del 1470, i segurament van avançar a bon ritme, especialment a partir de gener del 1468. En tot cas, s'havien aturat abans del 10 d'octubre d'aquest any, ja que aquest dia el Consell de la ciutat va decidir, *sobre les obres del castell, les quals, ab gran instància se demanen continuar, que lo capítol de la cort, ab lo qual és stat provehit la ciutat e ciutadans de aquella ésser exempts de les dites obres e altres càrrechs e servituts, conforme als privilegis e libertats de la dita ciutat, sie tengut e observat.* De seguida passarem a comentar aquest afer, però abans cal dir que les obres del castell, entre el 1467 i el 1470, van ser administrades per Baltasar Martí, capdeguaita de la ciutat. Segons una taxació feta pels pedrapiquers Bernat i Pere Primera (o Prunera) i Joan Ramon, sabem que la pedra que va ser emprada principalment a les obres provenia de

67. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 54. f. 25v-26r, 47r, 54r, 57r, 57v-58r, 60v.

68. ACA. RP. MR. Reg. 2441, s/f.

Campredó.⁶⁹ Un d'aquests pedrapiquers, Bernat Prunera, és anomenat en un document *mestre major de l'obra del castell*. Al llibre d'obra conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, però, és Antoni Taix a qui apareix com a mestre major del castell. Potser tots dos van tenir aquest càrrec en moments diferents del mateix període. Pel que fa al *maestre de la calç*, deu tractar-se del mestre d'obra de vila sarraí Jaffar Altave, àlies *Lagasta*. També apareixen a les obres el pedrapiquer Pere Cartiana, mosso d'Antoni Taix, i el mestre de la Seu, Pere Garçó, que treballa amb els mateixos pedrapiquers que a la fàbrica catedralícia.⁷⁰

Acabem de dir que l'octubre del 1470 les obres del castell estaven aturades i es demanava que es reprenguessin prestament. El 7 de novembre del mateix any, el notari Joan d'Aldana va llegir davant del Consell una lletra de creença que havia estat enviada pel rei al mestre de Muntesa, que tenia *sguart a la obra del castell*. Aquesta carta *contenia en lo primer cap com la dita magestat pregava e encarreguava molt la ciutat fes continuar les obres del castell de la dita ciutat, com per causa de la concurrència del temps de la guerra fossen molt necessàries*. Com l'any 1466, el Consell va decidir veure *si la ciutat és tenguda o no en les dites obres, segons ho dispon lo capítol de cort. E si serà vist la dita ciutat ésser tenguda a les dites obres, veja's a què serà tenguda, e sia arbitrat lo que y serà mester e d'on s'i recapte, a fi les dites obres prenguen conclusió e no sia procés infinit*.

En els mesos següents hi ha diverses notícies que ens parlen de treballs en el mateix sentit que expressa la provisió municipal ara transcrita. De fet, pareix que l'octubre del 1471 les obres encara no havien estat reiniciades, cosa que va causar la fúria de l'alcaid del castell, el qual contínuament deia molt males paraules i tractava *molt irreverentment los dits honorables procuradors*. L'actitud violenta i amenaçadora de l'alcaid devia tenir el seu efecte, ja que el desembre del mateix any el Consell va acordar que *les obres del castell cessen* (és a dir, que s'havien emprès), *atesos los molts serveys, e més necessaris, que la ciutat, de continu, fa a la magestat del senyor rey*, i sobre tot tenint en compte que *los fets de la guerra se succeixen pròsperament*. El juliol del 1472, novament, davant les ordres d'obrar el castell, el Consell va decidir escriure un altre cop al monarca i, donat que *la guerra ésser ja quasi*

69. En època moderna aquest material va substituir la pedra de les pedreres de Flix, Ascó i Vilalba a les obres de la Seu i, en general, de la ciutat (VIDAL 2003).

70. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 1690 (paper); Llibre de Clavaria, 55. f. 14r, 27r, 28r; 35v; Llibre de Clavaria, 85. f. 81v, document solt 6; Llibre de Clavaria, 88. f. 154r; Llibre de Provisions, 56. f. 21r; ACA. Mestre Racional. Reg. 2441.

a la fi, demanar-li que s'aturessin les obres del castell. A més, en aquesta ocasió va denunciar-se *lo abús que és stat fet per los administradors de les dites obres, que ab les debeenes de la ciutat han obrat lo bordell*, no pas el castell. Aquest abús ens demostra, en definitiva, que les obres de la fortalesa ja no eren necessàries des d'un punt de vista militar. A més, resulta evident que si la ciutat va estar poc disposada a sufragar unes obres que, malgrat ser absolutament necessàries per a la seva defensa, per *costums i libertats* no li pertocaven, encara devia estar menys disposada a finançar uns treballs que, teòricament, no eren tan absolutament necessaris i que estaven sotmesos a les arbitrietats dels oficials del rei. Durant els pocs anys que va seguir regnant Joan II (fins al 1479) hi ha diverses provisions municipals en el mateix sentit: el rei demanava al Consell que es fessin obres, i el Consell escrivia al rei dient-li que els tortosins *són exempts de dites obres*. Així, no sembla que entre el 1473 i el 1479 es fessin grans obres a la Suda. Durant el regnat de Ferran II, especialment a partir del 1484, la situació és la mateixa, malgrat que, en aquest cas, pareix que les obres –i aquí no comptem la construcció d'un molí al turó vers el 1485, fet que va causar gran congoixa entre els arrendadors de la imposició de la farina– van tenir una certa rellevància, sobretot entre els anys 1492 i 1500. I és probable que, a banda del deteriorament de l'autonomia de la ciutat que va seguir a la guerra civil, fos un altre cop l'amenaça exterior la causant directa dels treballs: així, segons expressa un document del desembre del 1496, Pau Cerdà, com a representant de la universitat, va anar fins a Girona per demanar al rei *que la ciutat no fos tenguda a fer les obres del castell, per causa de la gent d'armes era en aquelles parts, per causa de la guerra de Ffrança*.⁷¹

Durant el segle XVI i primer terç del XVII les obres de manteniment, construcció o reconstrucció de diferents panys del circuit, torres o portals van ser habituals, però en cap cas trobem iniciatives del pes de les dels segles XIV i XV, especialment el XIV, ja que va ser llavors quan va definir-se i construir-se el traçat, com veurem més avall. Així, per exemple, trobem obres com ara la construcció de la torre del botxí –al portal de Sant Francesc–, per part del mestre Jaume Ferrando (1519);⁷² o com la reconstrucció de la porta de

71. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 56. f. 21r, 24r-25r, 30v-32r, 35v, 38v, 78r, 84v-85r, 96r; Llibre de Provisions, 57. f. 6v, 29r, document solt 29; Llibre de Clavaria, 58. f. 114r; Llibre de Provisions, 59. f. 72r; Llibre de Provisions, 62. f. 77r, 109v; Llibre de Provisions, 65. f. 67r, 75r-76r; Llibre de Clavaria, 99 (3r lligall). f. 47v-48r; Llibre de Clavaria, 104 (1r lligall). Document solt 1, document solt 2; ACA. Cancelleria, Reg. 3391. f. 71r-v; Mestre Racional. Reg. 2442, 2443.

72. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 106 (1r lligall). Document solt 1; Llibre de Clavaria, 109 (2n lligall). f. 9r.

Vimpeçol per part d'Antoni Lidon i Gaspar Bruel (1569).⁷³ Però, com és lògic, la nova refortificació global i el replantejament de les defenses tortosines no es va dur a terme fins que una motivació bèl·lica important les va fer necessàries: la Guerra dels Segadors. Va ser aquesta transcendència estratègica d'una Tortosa convertida en plaça forta de l'exèrcit i la modernització de les fortificacions entre la Guerra dels Segadors i la de Successió allò que, juntament amb la política urbanística del segle XIX, carregada de raons econòmiques, higienistes i morals, han fet desaparèixer, en bona mesura, el clos emmurallat medieval de la ciutat de Tortosa.⁷⁴

Altres obres defensives a la Tortosa medieval

Fins aquí hem parlat exclusivament del circuit de muralles que es va construir per tal de tancar el nucli urbà de Tortosa. Però seria del tot impropriedat pensar que a la Baixa Edat Mitjana aquest municipi va ser, simplement, allò que podríem anomenar la "ciutat estricta". Així doncs, la universitat va emprar les mateixes estratègies i va tenir la mateixa preocupació per protegir el nucli urbà que per protegir altres punts del seu ampli terme general. Aquestes estratègies i preocupacions de vegades eren compartides amb altres "administracions" de l'època, com ara la Corona; de vegades, però, eren motiu de conflicte. O, fins i tot, els conflictes amb altres poders del territori són la raó que fan desenvolupar estratègies defensives.

Les muralles de la Font del Perelló

Els historiadors tortosins del segle XVI, que marquen l'inici del camí vers la creació d'una identitat, però que, sobretot, tenen en compte les necessitats de promoció de Tortosa davant la monarquia, ja esmenten la construcció de les muralles del Perelló, tot emmarcant-la en l'episodi de lluita contra el turc, un dels capítols centrals de la política de Felip II, però també de la defensa del

73. VIDAL 2005a, 198, n. 244.

74. Sobre les obres d'època moderna, que no han estat excessivament estudiades, cfr. BAILA 1999, 205-268; QUEROL – MUÑOZ 2004, 104-109; MARTÍNEZ 2004; MARTÍNEZ 2005, 211-221. La premsa de l'època és molt rica en notícies sobre l'enderrocament de les muralles al segle XIX, moltes de les quals han estat recollides a les citades fitxes del programa d'arqueologia urbana redactades per M. Utgés, J. Martínez i P. L. Artigues; cfr. un recull de dades sobre aquest assumpte a *Amics dels Castells. Butlletí informatiu*, 9 (2004), 14-22 i, també, BAYERRI 1933-1960, VIII, 836-837. Sobre la filosofia que va impulsar la desaparició de les muralles a l'Espanya del segle XIX cfr., entre molts altres treballs, un bon article de divulgació: NAVASCUÉS 2000; i el catàleg de l'exposició que estudia aquest procés a Barcelona: *Abajo las murallas!!!: 150 anys de l'enderroc de les muralles de Barcelona*, Barcelona, 2004.

territori de la ciutat.⁷⁵ I és que un dels llocs del terme que en més mesura va necessitar –i obtenir– recursos per al propi emmurallament va ser la Font del Perelló (actualment, el Perelló), la història medieval de la qual ha estat estudiada, bàsicament, per Gerard Marí (1900, 61-65; 1995). Aquest autor dedica part del seu treball, centrat en la fundació de la vila, a explicar el procés d'emmurallament, i arriba a les següents conclusions:

- 1.- En el moment de concessió de la carta de poblament –1294– no existia cap mena de sistema defensiu al Perelló.
- 2.- L'any 1339 ja existia un clos emmurallat, com es desprèn del fet que calia reparar-lo.
- 3.- Aquest clos emmurallat, que es va anar reparant o fins i tot reconstruint al llarg del segle XIV, tenia dos portals.⁷⁶ Les obres van rebre importants donacions del municipi de Tortosa els anys 1347 i 1348.⁷⁷
- 4.- Les muralles estaven fetes amb materials poc resistents, la qual cosa comportava l'esmentada necessitat de reparar-les continuament.

La darrera notícia sobre obres als murs que aporta Marí correspon a l'any 1359. Però, com afirma ell mateix, amb posterioritat a aquesta data hi ha moltes més referències a aquesta qüestió, les quals s'han de relacionar, manta vegades, amb el perill que representaven els pirates moros. Així, trobem que el 4 de novembre de 1382 el Consell de la Ciutat de Tortosa decideix subvencionar, amb 50 lliures, *la reparació dels murs del dit loch*, obra que va administrar Nicolau Sabater, prohom del Perelló, també administrador, a la dècada de 1380, de les obres a l'absis de l'església de la vila i del camí que hi portava.⁷⁸

A l'inici de la dècada de 1390 torna a haver-hi obres, sobre les quals, malauradament, no tenim gaires detalls. N'hi ha dos, tanmateix, que són importants.

75. Cfr. QUEROL 2005a, 110-113. Per a la relació d'aquestes qüestions amb el programa iconogràfic dels reials col·legis, cfr. FABREGAT 2004.

76. Les notícies que hi ha sobre la reparació de *portells* (per exemple, AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 43. p. CLXXI) potser ens han de fer pensar que, com en closos emmurallats de major grandària, hi havia diverses portes –o obertures– petites, a banda dels esmentats dos portals.

77. Penso que, de la mateixa manera que en el cas del nucli urbà, aquestes notícies han d'ésser relacionades amb la batalla d'Épila i les relacions, en aquest moment difícilíssimes, entre l'infant Ferran, marquès de Tortosa (i, per tant, senyor del Perelló) i el seu germanastre, el rei Pere.

78. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 20. p. CXXXVIII, CCXXXVII; Llibre de Provisions, 14. f. 88r.

En primer lloc, cal assenyalar que el material que es trametia al Perelló des de Tortosa hi arribava en barca; és a dir, que sortia del port fluvial de Tortosa i de les poblacions, riu amunt, on es feia la calç, entrava al mar i era descarregat a la costa mediterrània, des d'on havia de fer escassos quilòmetres fins a la població. Aquest sistema, que comportava fer més distància que si el transport s'hagués fer per via terrestre, devia estalviar, però, molt de temps i molts de diners.⁷⁹ Tot això es desprèn dels pagaments realitzats l'any 1391 *a-n Johan Ferruç, per nòlit de la sua barqua, ab què portà al loch del Perelló VI dotzenes de cayrats, tapieres, fusta de Casp e altres manobres per al mur del dit loch*. L'altra notícia important fa referència a les obres d'un portal, segurament el principal de la població, que va ser remodelat pels pedrapiquers tortosins Arnau Marco –el mestre de la llotja– i Bernat Torroella, amb les seves colles, l'any 1392.⁸⁰

Totes aquestes obres, però, no van ser suficients, segurament a causa que –com ja havia assenyalat Marí– el material no era gaire perenne –en definitiva, estem parlant d'obra de tàpia–, i vers el 29 de juny de 1397 tornem a trobar peticions dels prohoms del Perelló perquè la ciutat els ajudés a renovar els murs de la vila, *per ço que sien deffenenets de enemichs, e en special de moros*. La ciutat els prometé dos-cents florins, a pagar en tres terces, i trameté *Johan de Frenoy, mestre de la Seu (...) per veure qual obra seria pus útil a fer en los murs del dit loch*. No sabem quin informe va fer el mestre, però hi ha registrat un pagament de 26 lliures i 8 diners per 176 cafissos de calç que hi eren destinats. En conseqüència, hem de pensar que va dur-se a terme un arranjament dels murs amb argamassa.⁸¹

En un important salt qualitatiu, a partir de l'any 1407 tenim notícies sobre la renovació del clos emmurallat del Perelló. I, aquest cop, sembla clar que es tracta d'un *mur nou*, amb un traçat nou que va afectar cases i corrals de gent de la població, cosa que va comportar conflictes. Anem per parts: en primer lloc cal dir que en un document sense datar, però que cal situar cronològicament pels volts del mes d'abril o maig de l'any 1407, queda registrada la necessitat de fortificar el lloc del Perelló, *attés que stà fort perillós de moros*.

79. De vegades, també es va utilitzar aquest sistema de transport per a la construcció de les muralles de Barcelona. El 1391, per exemple, es va realitzar un pagament de 100 ll a en Francesc de Canyelles per fer front al cost de la fabricació d'un pontó per portar grans pedres des de Montjuïc fins a les obres dels murs. AHCB. IB, Llibre de Clavara XI-16, f. 145r.

80. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 28. p. 115, 118, 119, 126, 132, 166.

81. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 24. f. 13v; Llibre de Clavaria, 34. p. CXXXIII, CLXXXVIII.

A causa d'aquesta necessitat peremptòria, la ciutat es va comprometre a pagar *la calç e los obraters e altres coses necessàries, exceptat que los pròmens del dit loch hi bajen a portar pedra, terra e arena a lur messió, e axí meteix la calç, com la ciutat la haurà feta o comprada*.

Consta que el mes de març del 1408 els procuradors anaren al Perelló, amb alguns mestres, amb la intenció de *metre en execució l'obra del mur*, i que el mes de juny hi anà Pere Magraner, sotsveguer, *per fer començar obrar los murs del dit loch del Perelló*. Els treballs s'allargaren fins al mes de gener del 1409, i sembla que foren responsabilitat principal de Bernat Aztor, un mestre que ja havia treballat a l'hostal d'aquesta població i a les muralles de Tortosa, entre moltes altres obres. Van acompanyar Aztor altres mestres actius a les muralles tortosines: en Fonollosa, en Bitem i, probablement, també Ramon Nabas, un mestre important en aquest territori a l'inici del segle XV. La documentació també informa que administrà les obres Domingo Cirera, que el treball dels mestres i els seus ajudants –és a dir, la despesa sense el material– costà 68 lliures, 16 sous i 3 diners, i que els mestres desplaçats des de Tortosa fins al Perelló s'allotjaren a l'hostal de Berenguer Lambart. Les noves portes les va fer Miquel d'Arnes, i la calç necessària per als treballs –l'element més car de l'obra– va comprar-se a Aldover. Dels llocs d'Aldover, Benifallet, Tivenys i Xerta acostumava a procedir de la calç que s'emprava a les obres de la ciutat.

D'altra banda, és important tenir en compte que hi hagué greus problemes amb alguns habitants de la població, en concret quatre homes que *torbaven i avalotaven l'obra del mur*, raó per al qual va presentar-se al Perelló el notari Jaume Despont, que hi anà, de manament dels procuradors, per “pacificar-los i ablanir-los”. Segurament aquests avalots estan relacionats amb el lloc per on havia de passar el mur, i amb la possibilitat de construir cases, o no, dintre de les muralles. Així, un document del mes de setembre del 1408 informa que s'enderrocaren *alscuns corralis qui's tenien ab lo mur nou del dit loch*, i un altre document, del 5 de gener de 1409, diu que, *attès la gran necessitat e perill en què los probòmens del Perelló són posats, qui per llur pobresa no poden obrar cases ni obrar dins los murs novells del Perelló*, el Consell de la Ciutat de Tortosa proveí que *per pagua, smena o satisfacció dels alberchs tatxats per los dits pròmens del Perelló, los sien donades, dels béns de la universitat, quaranta-vuyt lliures, cobrant-ne lo clavari àpoques necessàries*.⁸²

82. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 26. f. 10v; Llibre de Provisions, 28. f. 2v-3r; Llibre de Clavaria, 43. p. CLXXXIII; Llibre de Clavaria, 44. p. CXXIX, CXXVII; Llibre de Clavaria, 45. p. LXXXII, CIII, CV, CVII, CX, CXV, CXXI, CXXIII; Llibre de Clavaria, 46. p. CXXV, CXXVII, CXXXIII, CXXXVI; Llibre de Clavaria, 49. p. CCXXV; Llibre de Clavaria, 50. p. CLXXXVIII; Registre 2969 (paper).

Anys més tard, el 17 de juliol del 1438, hi ha registrada una nova petició d'ajut dels habitants del Perelló a la ciutat de Tortosa per a la *refecció dels murs del dit loch*. La ciutat envià el clavari i el prohoms Aliot de Garret, *per veure los dits murs*, i decidí que *vist lo dit mur e l'adop que y és mester, ladonchs que sia feta aquella ajuda que als honorables procuradors, ab alguns probòmens, serà ben vist, la qual ajuda sia pagada dels béns de la almoyna dels catius a reembre*⁸³ *de la dita ciutat, atés que lo dit loch està en gran perill de moros*. Aprofitant el viatge, els esmentats personatges havien de desplaçar-se fins a Sant Jordi d'Alfama, amb el fi de donar les 8 lliures amb què el Consell tortosí participava en les obres del castell-hospital. El 18 d'agost del mateix any, *vista la relació feta per los honorables en Johan Montornès, clavari, e n'Aliot de Garret*, el Consell decidí que fos feta *aquella o semblant ajuda* que havia estat feta l'any 1408, *segons en lo dit libre e en los cuerns qui de la dita obra són aquí trobats, e ço que s'i despendrà sia pagat de la almoyna dels catius a reembre, e sia pres en compte al síndich*. En aquest cas, no he trobat referències al mestre que van treballar a les obres, però consta que el mes d'agost de 1439 Bernat Gual va anar al Perelló, *ab los honorables procuradors, per veure la obra del mur*, per la qual cosa cal valorar la possibilitat que fos aquest mestre el responsable dels treballs, encara que també és possible que solament hi anés per judicar l'obra feta.⁸⁴

Durant un període de gairebé tres lustres no existeixen notícies sobre treballs, reparacions o construccions als murs del Perelló i, de fet, és molt possible que el sistema defensiu estigués mig abandonat, probablement a causa d'una certa inactivitat dels pirates berberiscos –extrem aquest que caldria corroborar amb un estudi sobre la pirateria a la Costa de l'Ebre a l'Edat Mitjana. I és que, com en molts altres llocs –la ciutat de Tortosa mateix–, les muralles perellonenques només eren objecte d'interès per part de la població quan tenien una utilitat immediata, és a dir, en moments de conflictivitat alta. Així, consta que el mes d'agost del 1453 els mestres d'aixa tortosins Rafel Bertran, Antoni Carbó i Esteve Ferrando adobaren les portes de les muralles del poble, *com baguessen noves de moros*.⁸⁵ Noves de moros que segurament es van fer més habituals al final d'aquesta dècada.

83. En diverses ocasions consta, especialment pel que fa a les obres del convent de framenors i les de l'hospital de Santa Creu, que la ciutat va emprar part dels fons que tenia reservats per a la redempció de captius per a finançar obres. Cfr., per exemple, el cas de l'església dels franciscans: VIVES 2003, 252-255; VIDAL 2005b.

84. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 39. f. 11v, 14r-v; Llibre de Clavaria, 63. p. CXXXVIII, 163.

85. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 75. f. LXIIIr.

En aquest sentit, consta que des del mes de novembre del 1458 els habitants del Perelló demanaren ajut a la ciutat per tal de construir una torre o fortalesa a la població. El 19 de març de 1459 el Consell municipal va decidir que, per tal de bastir aquest element defensiu, en el qual *se puxen deffendre e restaurar los hòmens del Perelló de moros e males gents en cars de necessitat*, els habitants d'aquest petit lloc del terme s'encarreguessin de proporcionar la pedra, la calç, l'arena i l'aigua, mentre que la ciutat s'havia de fer càrrec del salari dels ajudants del mestre o mestres de la construcció, a raó de 16 diners diaris cada home, i de 8 diners diaris cada dona, a banda d'altres despeses no especificades; també s'acordà que calia demanar ajut econòmic al bisbe i el Capítol i que es recaptessin diners pels carrers del Perelló.⁸⁶

Malgrat aquestes intencions, ben definides, i la voluntat d'aconseguir el suport financer de l'Església, no hi ha notícies que aquesta torre o fortalesa es construís vers l'any 1459, i hi ha més probabilitats que els projectes es frustressin que no pas que finalment es realitzessin, ja que el 10 de setembre de 1482 van presentar-se dos missatgers del lloc del Perelló a la Casa de la Ciutat de Tortosa, *los quals, per scrits, havien significades als honorables procuradors les congoixes en les quals són posats e perills per la gran armada de fustes de moros qui trastegen per aquestes mars, les quals han lançat gent en terra, e en aquests dies passats són stats en les mars davant Puix Moltó, e scaramuçaren ab los del dit loch del Perelló, e si no que foren descuberts se creu venien per barrejar lo dit loch*. El document informa que, després d'abandonar el Perelló, els pirates moros anaren al castell de Sant Jordi d'Alfama, on prengueren un home que hi havia i cremaren la fortalesa, a Miramar, *e se'n porten tots los que y eren. E en après són stats a Castelló de la Plana, e se'n porten trenta o XXXX hòmens*. Davant d'aquesta situació, els habitants del Perelló afirmaven estar *en gran congoxa, perill e recel, e signifiquen anar-se'n en altres parts e leixar lo dit loch si no-ls és feta la subvenció e ajuda necessària. E encara, dien e signifiquen que en lo dit loch ha una casa de la muller de mestre Bonifaci, la qual, prenent-la la ciutat, s'i feria una fortalesa, alçant e cubrint aquella, e fent-hi alguns adobs necessaris en la dita casa bon mester fos les gents del dit loch se reculliren e s'farien forts, e ab la ajuda de Déu serien preservats dels dits moros*. La intenció de convertir un allotjament privat en torre defensiva implica –gairebé necessàriament– la inexistència d'una estructura similar a la població i, per tant, indica que l'obra projectada l'any 1459 no va arribar a realitzar-se o, en tot cas, que vint anys després ja havia desaparegut –possibilitat aquesta molt més remota.

86. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 48. f. 40r-v.

Sobre tot aquest assumpte, i tenint ben present la necessitat que aquell sector del terme de la ciutat estigués poblat, el Consell de Tortosa decidí, el mateix dia 10 de setembre de 1482, que el procurador segon –Joanot Despuig–, mossèn Joan Bonet, el notari Bernat Xies i un mestre de cases anessin al Perelló *per parlar, comunicar e tractar e, encara, concordar ab los del dit loch sobre los adobs necessaris a la dita casa, per poder-se fer forts en aquella ben lo cars hi vingués, e stimar la dita casa, e veure què pot valer, a fi, migançant lo divinal adjutori, los habitants del dit loch, en una necessitat, se puixen recullir e fer forts*. Com que aquestes despeses havien de fer-se a causa dels perills de la pirateria, de la mateixa manera que els anys 1408 i 1439, la ciutat decidí que fos Perot Climent, síndic de l'hospital, qui pagués les despeses –en aquest cas, s'està parlant només de les del viatge fins al Perelló, que *serien XXXX o cinquanta sous*– de les *pensions de la almoyna dels catius*. El dia 14 d'agost de 1482 ja s'havia inspeccionat la població i decidit quina obra calia fer i on calia fer-la. Segons l'opinió del mestre de cases Gargallo –segurament es tracta de Pere Gargallo– i dels prohoms que l'acompanyaren a fer la visura, la casa de *na Bonifàcia*, que estava *al cap del lloch a la part dellà*, valia unes deu o dotze lliures, i fer les obres costaria unes quaranta lliures més. La ciutat de Tortosa havia de fer-se càrrec d'aquestes quantitats, i, al seu torn, els veïns del Perelló oferiren donar *cinch hòmens hun mes per ajudar en dites obres*.⁸⁷

S'arribés o no a construir aquesta torre, sembla que durant el segle XV ja no van ser necessàries grans treballs constructius, i, pel que fa a assumptes relacionats amb les muralles, simplement consta la col·laboració de la ciutat amb el lloc del Perelló en l'arranjament de les portes els anys 1494 i 1498. En aquesta darrera data hi va haver un pagament al mestre d'aixa Bernat Pinyana *per lo cost de la fusta donà la ciutat per a fer les portes del Perelló*.⁸⁸

Les vicissituds del segle XVI⁸⁹ van comportar, però, la necessitat de reforçar les defenses existents i de crear-ne de noves: al Perelló, aquesta necessitat es va materialitzar en la construcció, l'any 1528, d'una torre que en aquest cas sembla que era de nova planta –recordem que la de 1482, si és que va acabar construint-se, va fer-se sobre una casa preexistent. El director de les obres va

87. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 60. f. 52v-54r.

88. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 65. f. 24v; Llibre de Clavaria, 103 (2n lligall). f. 14v.

89. Sobre aquest tema cfr., en general, GILABERT 2000. En aquest estudi Gilabert recull i amplia considerablement allò que recollien treballs anteriors.

ser el pedrapiquer Antoni Abellant, un dels molts mestres francesos actius a Tortosa des de la darrera dècada del segle XV.⁹⁰ Aquesta torre, o la que havia estat construïda al segle XV, va ser arranjada pel citat Antoni Abellant, alguns dels seus criats i el mestre Moiano el 1535. Molts anys més tard, el 1585, consta que el pedrapiquer *de la vila de la Selva, habitant en Tiviça*, Joan Monter, prengué a estall la reparació de la *torre del portal del loch del Perelló*, ja que *la major part de aquella caigué en gener prop passat per les grans pluges*.⁹¹

Fullola i Garidells

Molta menys informació posseïm sobre els llocs, actualment despoblats, de Fullola i Garidells, els quals van ser objecte d'un documentat article de Federico Pastor i Lluís (1922). Aquest autor va donar a conèixer la carta de poblament de Fullola, atorgada per Ramon de Montcada l'any 1216, i diverses notícies sobre el seu lligam amb Tortosa, d'entre les quals destaca el fet que el 1342 la ciutat decidí subvencionar l'obra de l'església d'aquest indret, a condició que "en lo cim de l'arch de la iglesia posen les armes de Tortosa". Els anys 1381 i 1388, 1425 i 1429 (en aquesta dècada consta que l'edifici estava descobert), apareixen notícies sobre reparacions d'aquest temple, en les quals la ciutat va participar amb contribucions pecuniàries. També consta que abans del 1420 s'havien prestat 12 cairats de fusta *per cobrir la torra del dit loch*, prova que n'hi havia. Ara bé, més interessant que totes aquestes notícies, tan petites i disperses que no permeten fer-se una idea clara de quina devia ser la naturalesa de les construccions defensives d'aquesta població, és fixar-se que la ciutat coneixia la necessitat de mantenir salva i estable la població dels diversos llocs del terme: això també era una estratègia defensiva.⁹²

90. Sobre aquest tema, cfr. VIDAL 2005a, *pàssim*.

91. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 112. f. 211r, 212r, 214v; Registre 2407 (paper). f. 45r (cit. MUÑOZ – ROVIRA 2000, 10); Registre 2972 (paper); Registre 1948 (paper). f. 182r-v (cit. VIDAL 2005a, 178-181); Llibre d'Albarans, 5. f. CXXXIIIr i ss. El fet que residís a Tivissa en aquestes dates, juntament amb la seva relació amb Pere Blai, vincula Joan Monter (sigui el pare, sigui el fill) amb les obres renaixentistes que s'estaven construint en aquesta població, especialment Ca l'Hostal i alguns sectors de l'arxiprestal de Sant Jaume. Amb aquesta sola notícia, però, no podem discernir quina mena de vinculació (tracista, director de les obres, simple pedrapiquer) va tenir amb aquests treballs. Sobre el mestre i el seu problema d'identitat, cfr. CAVALLÉ 1996.

92. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 13. f. 119r; Llibre de Clavaria, 17. p. CCXXX; Llibre de Clavaria, 30. p. CCCIII; Llibre de Provisions, 31. f. 24r; Llibre de Provisions, 33. f. 19r-v; Llibre de Provisions, 34. f. 24v; Llibre de Clavaria, 58. f. 119r.

Pel que fa als Garidells, situat entre els actuals pobles de l'Ampolla i el Perelló i, per tant, molt a prop del mar, pareix que ja el 28 de gener de 1370 la ciutat va acordar construir-hi una torre, i finançar-la amb 600 sous barcelonesos.⁹³ Aquesta torre, però, no va construir-se, ja que el 13 de novembre de 1379 els *pròmens de Garidells* demanaren ajuda al Consell General de Tortosa per a *fer una casa o torra en lo dit loch, per restaurar lurs persones*, i el Consell decidí encomanar l'assumpte a Guillem Pinyol, Gilabert Despuig, Berenguer Cesoliveres, Jaume de Castres i Berenguer Serrat. Així, el dia 11 de febrer de l'any següent, 1380, es parla de la *torra faedora en lo loch dels Garidells*, del *gran perill en què stan* [els habitants del lloc] *per les males fustes de moros*, i es recorda que *són carrer de la dita ciutat*. A causa de tot això, s'acorda que *dels béns de la universitat sien donades als dits probòmens fins en quantitat de mil cinch-cents sòlidos barchinonesos, ço és, en quatre pagues, per fer una torra en lo dit loch, los quals pròmens se hajan obligar e prometre de fer aquella torra dins cert temps, e la qual torra sia aytal com als probòmens sobre açò ordenats en altra provisió serà ben vist faedor*.⁹⁴ La cronologia (dècada de 1380) i les circumstàncies (perill de moros, estricte control de la ciutat) són equiparables a les que hem trobat en el procés d'emmurallament del Perelló.

Aquest cop, i no com havia succeït a la dècada de 1370, les obres van dur-se a terme, i des del febrer del 1382 apareixen pagaments –que en total havien de sumar 75 lliures– de la ciutat als obrers de la torre, càrrec que ocupen Bertran Pallarès, Romeu Pallarès i Ferrer Puig. Aquests registres també especifiquen que l'obra havia d'estar acabada abans de *Sant Miquel primer vinent en dos anys*, és a dir, abans de novembre del 1384; que l'obra es feia *per por de moros*; i que era la ciutat qui controlava la construcció. En aquest sentit, sabem que el maig del 1383 el procurador tortosí Bernat Garidell, membre de la família que havia donat nom a aquest lloc del terme, acompanyat dels *bonrats micer Gonçalbo e d'en Ramon Barberà*, *anaren a regonèixer la torra dels Garidels e los murs del Perelló, per ço com los pròmens de dits lochs no se'n podien avenir, e ordonaren-los-ho, e posaren-los-ho en stament*. El 25 de febrer de 1384 la subvenció a les obres s'amplià en 20 lliures més. L'any 1392 l'estructura ja estava completada, segons es desprèn d'un document del 1406 en què s'afirma que el 20 de gener de l'any citat s'encomanà a Romeu Pallarès que hi fes verdesques, estructures de fusta que

93. PASTOR 1922, 146.

94. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 13. f. 44r, 56r.

afegides a la torre havien de facilitar la defensa de la població.⁹⁵ No sabem quin o quins van ser els mestres que van treballar en aquesta fàbrica, però cal dir que segurament hi treballaren Pere i Francesc Gisbert, *picaapedrés*, ja que apareixen com a testimonis en un pagament del clavari a l'administrador de les obres el 8 de maig de 1386.

Un altre cop de forma gairebé paral·lela al que estava succeint al Perelló, consta que la torre estava en mal estat pels volts del 1437. Segons diuen els documents, que deuen ser els mateixos que conegué Pastor i Lluís, malgrat que tan sols els esmenta vagament, el 28 de setembre de 1437, *com la torra dels Garidells haja de gran necessitat adob, e la gent qui allí stà stiga a gran perill, axí de inemichs com de amichs, e no hajan altra retreta sinó aquella bon se recullen de nit*, el Consell General va acordar *que la obra en aquella necessària sia feta, e la fusta e lo mestre e altres coses que y seran necessàries sien pagades dels béns de la universitat e sien preses en comte al clavari*. El 27 de febrer de 1439 es va proveir *que la despesa que s'es feta en la obra de la torra dels Garidells, que sia pagada de la almoyna dels catius a rembre de la dita ciutat, e sia presa en compte al síndich de les dites almoynes*, fet que, com ja hem vist, va ser prou habitual durant aquests anys. Aquests treballs de reparació va dirigir-los el mestre de cases tortosí Bernat Gual, que cobrà 8 lliures, 14 sous i 10 diners de mans del clavari Joan Montornès el 25 d'octubre de 1439. En aquest document apareixen com a testimonis l'argenter Nicolau Blanch i el lapicida Pere Pasqual.⁹⁶

Hi ha notícies sobre la necessitat de cobrir la torre entre el 1467 i el 1471 i sobre uns treballs indeterminats que l'obrer de vila Marçal Porta hi havia realitzat abans del 23 de novembre de 1517.⁹⁷ Cal fixar-se en el fet que les primeres dates corresponen als anys de la guerra civil catalana i que la segona es correspon amb la d'una important incursió dels pirates musulmans, que aquest any arrasaren Amposta. Queda clar, doncs, que quan aquests edificis no tenien una utilitat precisa i immediata restaven oblidats, mig abando-

95. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 18. p. CCXXVI, CCXXVII; Llibre de Clavaria, 19. p. CCXXII, CCXXIII, CCXXXVII, CCXXXVIII; Llibre de Clavaria, 20. p. CXXXVIII, CLXXI; Llibre de Clavaria, 22. p. CCXXX; Llibre de Clavaria, 25. p. CCLXXXIII; Llibre de Clavaria, 43. p. CCLXXVII.

96. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 38. f. 12v; Llibre de Provisions, 39. f. 31r; Registre 236 (pergamí).

97. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 85. f. 61; Llibre de Provisions, 55. f. 27r; Llibre de Provisions, 56. s/f (en el darrer document s'especifica *que la ciutat pague un bosquerol o fuster per enderrocar e obrar la fusta que necessària sia per a la torre dels Garidells, la qual sia talada de aquelles parts la pus proa que trobar se pusca*, la qual cosa demostra que el transport dels materials significava una de les despeses més importants que hi havia en qualsevol obra); Llibre de Clavaria, 109 (1r lligall). f. 15r.

nats, i només eren restaurats i reconstruïts quan esdevenien absolutament necessaris. Només ens en de Santa Bàrbara quan trona.

Tant Fullola com Garidells, acompanyats dels seus precaris sistemes defensius, van ser abandonats entre la Guerra dels Segadors i la de Successió, amb especial incidència de la de la dècada del 1640 i la fulminant pesta que afectà el territori a la de 1650.⁹⁸

La guerra del Spital

La complicada història de les tensions que existiren, durant l'Edat Mitjana, entre la ciutat de Tortosa i les diverses senyories feudals existents al territori que li concedí Ramon Berenguer IV amb la carta de població, pel que fa a l'actual comarca del Montsià, han estat estudiades, bàsicament, per Maria Bonet (1994, 1997, 1998, 1999). Aquestes tensions, que tingueren lloc per la formació de diverses senyories al territori i les pretensions jurisdiccionals de la ciutat, van veure un dels seus punts culminants en allò que la documentació anomena “guerra del Spital”, és a dir, la pugna entre Tortosa i la comanda hospitalera d'Ulldecona pel control del territori esdevinguda vers el terç central del segle XIV. Aquesta “guerra del Spital” tingué dues conseqüències importants pel que fa a les construccions defensives de la ciutat de Tortosa: d'una banda, la utilització del preexistent castell d'Amposta; de l'altra, la construcció de la nova torre de la Galera.

Pel que fa al castell d'Amposta,⁹⁹ del qual es tenen notícies des del segle XII i es coneixen restes arqueològiques que potser daten del segle XI,¹⁰⁰ cal subratllar que va estar sota diferents dominis i que durant el citat conflicte amb l'orde de l'Hospital, a la dècada de 1330 o 1340, moment en què era una possessió de Pere de Sanaüja, va pertànyer a la ciutat de Tortosa. Això ho sabem per un document, sense data, en què el citat Sanaüja refusa debatre amb els procuradors tortosins sobre les rendes d'Amposta, “ressentit perquè havia estat desposseït del castell, expropiat per la ciutat de Tortosa a causa del conflicte bèl·lic esmentat”.¹⁰¹ Amb aquest afer ha d'estar lligada una provisió municipal, del setè dia dels idus d'agost de 1348, segons la qual el

98. PASTOR 1922, 146. Sobre la Guerra dels Segadors i els efectes de la pesta que la va seguir, cfr. QUEROL – MUÑOZ 2004.

99. Cfr. especialment ALMUNI – BONET – CURTO 1995, 45-76.

100. ARTIGUES – VILLALBÍ 1993; VILLALBÍ – FORCADELL – MONTANÉS 2000.

101. ALMUNI – BONET – CURTO 1995, 53.

Consell de la ciutat encomanava a Arnau Desmàs i a Bartomeu Alax que anessin a *veure quines obres necessàries són qui s'ajen a fer en lo Castell d'Amposta*.¹⁰²

Posteriorment, la ciutat va perdre el control del castell, que va ser cedit per Pere el Cerimoniós a l'orde de Sant Jordi d'Alfama,¹⁰³ i només va recuperar-lo plenament després de la guerra civil catalana, arran de les capitulacions de la ciutat davant el rei Joan II, l'any 1466.¹⁰⁴ A la dècada de 1470, però, el castell fou adquirit per l'arquebisbe de Saragossa i només consten intents de compra per part de la ciutat, que el va arrendar i se'n va fer càrrec durant uns anys a la darrerria del segle XV, abans que el convent de Benifassà demanés permís per a treure pedres de l'edifici amb motiu de la construcció d'una torre a Carlet, ja al segle XVI.¹⁰⁵

La fortalesa havia tingut un important paper a la guerra contra Joan II (de fet, un cop conquerit el castell per part de les tropes del rei, Tortosa va trigar molt poc temps a caure)¹⁰⁶ i consta que, entre el 1464 i el 1465, la ciutat va fer enderrocar totes les cases *del loch de Amposta que són nocives al castell*, i va administrar 99 lliures, 18 sous i 6 diners, *pagades per la Generalitat, en obres e fortificació del castell de Amposta*, el qual, segons un altre document del municipi, era *car a la deffensió e la conservació de la ciutat e de gran part del Principat*.¹⁰⁷ Avui, només en queden restes escadusseres.

Com hem dit, l'altra "conseqüència arquitectònica" de la "guerra del Spital", i potser la més important, ja que es tracta d'una construcció de nova planta, va ser la torre de la Galera,¹⁰⁸ un edifici encara conservat en gran part. Malgrat que s'hi va encabir una església parroquial al segle XVIII, amb els canvis subsegüents, sembla clar que es tractava d'una torre de planta rectangular, gairebé quadrada, i que constava de tres pisos i una terrassa superior amb merlets. Com va ser habitual en les obres defensives de la ciutat durant l'Edat Mitjana, els murs de la torre són de maçoneria, pedres irregulars i morter de calç, i només van emprar-se carreus de pedra picada als emmarcaments de les obertures i als angles de l'edifici.

102. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 4. f. 8r.

103. SÁINZ DE LA MAZA 1990, *pàssim*.

104. Cfr. un comentari d'aquest document a CURTO 2002, 36.

105. ALMUNI – BONET – CURTO 1995, 60-61.

106. Cfr. la narració clàssica de Zurita (1977, XVIII, 521-524, 530-535) i CURTO 2002, 32-33.

107. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 51. f. 72r, 79r; Llibre de Clavaria, 84. f. LXXXXVIIIv.

108. Sobre aquest edifici cfr. PASTOR 1914; BAYERRI 1933-1960, VIII, 273, 344; i, especialment, ALMUNI – BONET – CURTO 1995, 105-121.

L'obra va iniciar-se vers l'octubre de l'any 1339, ja que aquest mes el Consell de la Ciutat designà els prohoms Arnau Desmàs i Guillem Piquer perquè s'en-carreguessin de la construcció, que estava enllestida el setembre del 1342: durant aquest mes s'acordà que diversos ciutadans de Tortosa anessin fins a la Galera per a pagar el terreny en què hi havia *la torra que aquí és stada feyta per la ciutat*. El cost de l'obra, que va ser administrada per Pere Peris, va ser de 18.589 sous i 6 diners.¹⁰⁹

Un cop acabada l'obra, consta que es va elegir una persona per custodiar-la, en substitució del citat Pere Peris, que se n'havia fet càrrec durant els treballs de construcció. Es coneixen diversos noms de guardes, els seus juraments de fidelitat, els seus sous i les seves obligacions: bàsicament, els guardes havien de fer de sentinelles i tenir la torre tancada amb clau a la nit. A més, estaven obligats a mantenir en bon estat l'edifici. Això darrer no implica, però, que els guardes fossin mestres d'obra, sinó, simplement, que havien de tenir cura de la torre, de la mateixa manera que succeí en el cas de les torres del clos emmurallat de Tortosa cedides com a habitatges.

Des de l'any 1349, i durant tota la segona meitat del segle XIV, hi ha referències sobre treballs a l'edifici; alguns, probablement, de reparació; uns altres, simplement, de manteniment,¹¹⁰ en especial a la teulada, la qual, segons sabem per una relació de despeses que s'hi realitzaren l'any 1371, era de teula. En aquestes obres hi participaren diverses persones, de la mateixa Galera, d'Uldecona i de Tortosa. Part dels mestres tortosins eren musulmans, segurament especialitzats en treball amb tàpia, argamassa i rajola (és a dir, amb maons). Ara bé, malgrat aquestes i altres obres realitzades més endavant,¹¹¹ consta que la fortificació no era efectiva al final de segle, i se sap que

109. El procés de construcció, així com altres aspectes de la biografia de la torre, apareix descrit, amb gran rigor documental, a ALMUNI – BONET – CURTO 1995, 109. Malauradament, però, els autors confonen l'administrador de les obres (a la documentació anomenat *obrer*), Pere Peris, amb el mestre de les obres, el nom del qual ens és desconegut a causa de la pèrdua del llibre d'obra, que existí.

110. Sobre les obres de reparació i manteniment, cfr. ALMUNI – BONET – CURTO 1995, 112-113. Altres referències, en nota a peu de pàgina.

111. L'any 1386 el ponter de Tortosa Bernat de Bas, mestre d'aixa, entre altres persones, participà en unes obres a la coberta. Aquestes obres, però, no foren suficients i el mes de maig de l'any següent, 1387, el mateix Bernat de Bas, juntament amb els procuradors, el notari Guillem d'Agramunt i el mestre de cases Bernat Aztor anaren fins a la Galera, entre altres raons, *per veure la obra que s'ha a fer en la torra del dit loch, de necessitat, que està en perill*. Durant l'estiu d'aquest any i també el 1388 consta certa quantitat de mestres d'aixa importants (el citat Bas o Miquel de Bages), fusters (Andreu Tranxer), rajolers (Domenjo), serradors, etcètera, treballen a les *cupertes mijana e sobirana de la torra de la Galea, e les arqueres*. Destaca el cas d'un mestre musulmà, Paniscolí o Pariscolí, fill, membre d'una nissaga present a les obres de les muralles i del castell de Tortosa al final del XIV i l'inici del XV. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 22. p. CLXXX, CLXXXIII, CLXXXX, CLXXXXVIII; Llibre de Clavaria, 23. p. CCXI; Llibre de Clavaria, 24. p. CXXXVII, CLXIII, CCI, CCXXII-CCXXV; Llibre de Clavaria, 26, p. CXXXIII-CXXXVIII.

l'any 1390 el veguer de Tortosa va veure necessària la construcció d'un recinte emmurallat en aquest lloc del terme. El fet era que la "guerra del Spital" s'havia acabat i que, per tant, la torre havia perdut la seva funció. En aquest mateix sentit, és lògic que el recinte emmurallat, en una població de l'interior en la qual el perill dels pirates moros no era inexistent, però tampoc era proper, no arribés a edificar-se.

El fet que l'any 1394 es veiés la necessitat de fer una volta de pedra per cobrir la torre –la qual va ser construïda pel pedrapiquer Joan Torroella abans del mes de maig de 1396–,¹¹² no és més que una anècdota contracorrent en una realitat que contrasten altres notícies: al final del 1397 o l'inici del 1398 s'enfonsà definitivament la coberta, i l'any 1421 s'autoritza que el rector de la veïna població del Godall prenguéss la fusta vella i podrida que quedava a l'interior de l'edifici per tal de cobrir la casa de l'hospital de la Galera.¹¹³ L'edifici devia estar en desús i només se'n conservava l'estructura, senzilla i potent, quan va ser reutilitzada en època moderna, com hem dit, per a encabir-hi l'església parroquial.

Aquest conflicte potser també va tenir conseqüències arquitectòniques al castell d'Uldecona, que era el centre de poder dels hospitalers d'aquesta comanda. El fet és que les darreres intervencions arqueològiques que s'han dut a terme en aquest complex defensiu han descobert importants modificacions en el conjunt datables vers el terç central del segle XIV, les quals van consistir bàsicament, segons diuen els arqueòlegs, "en el cobriment del pas de ronda inicial i la construcció d'un nou accés per la zona oest". Pel que es pot deduir de les restes, l'elevació dels nivells "va ocasionar l'ampliació de l'àrea del recinte intern, fet que van aprofitar per construir noves estructures domèstiques, una nova gran porta i una plaça porxada". S'ha proposat que aquesta intervenció, "molt ben plantejada i amb una gran intervenció econòmica", estigui lligada a les guerres d'època del Cerimoniós, especialment la que va enfrontar els regnes d'Aragó i Castella. Tanmateix, també es pot plantejar la possibilitat que aquestes modificacions del centre de poder de la comanda hospitalera d'Uldecona tinguessin lloc alhora que la ciutat bastia la torre de la Galera i reforçava el castell d'Amposta.¹¹⁴

112. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 32. p. CLXXX.

113. ALMUNI – BONET – CURTO 1995, 113.

114. Cfr. els resultats de les intervencions arqueològiques del castell d'Uldecona a FORCADELL 2005.

Notes sobre la defensa de la costa

A banda de la relació d'algunes de les obres esmentades del Perelló i Garidells amb l'amenaça dels pirates, cal dedicar algunes línies al sistema defensiu de la costa de l'Ebre, que tan important va ser, especialment, al segle XVI,¹¹⁵ ja que als segles XIV i XV hi va haver una àmplia xarxa d'avisos d'avistament de fustes de moros —es conserven multitud d'avisos a la ciutat, especialment des de Peníscola, sobre la presència de pirates a la costa— però, en canvi, el municipi no va desenvolupar una activitat constructiva intensa relacionada amb aquest perill. Si de cas, pot destacar-se el cas de la fortaleza-hospital de Sant Jordi d'Alfama, estudiada bàsicament per R. Sáinz de la Maza (1990, 1991) i per A. Conejo (2004). Ja que, malgrat que aquest edifici, el qual va tenir una doble funció de defensa i assistència hospitalària, va ser el centre de l'únic orde de cavalleria català, fundat per Pere II l'any 1201, que posteriorment va ser absorbit per l'orde de Muntesa en un procés que va allargar-se del 1387 al 1400, aproximadament, la ciutat el va tenir sempre en el seu punt de mira, ja que segons diu un document del 1419, en el qual el Consell de la ciutat expressava la seva preocupació per la mort del frare Jordi Ponç, que s'havia encarregat del castell els darrers anys, la *casa de Sent Jordi, que és constituïda e situada en e dins los térmens de la dita ciutat*,¹¹⁶ i sembla clar que era un element important en la defensa costanera de Tortosa. Així, consta que el desembre del 1371 la ciutat pagà cinquanta sous, *per provisió de menjar e de beure als maestres de la obra de Sent Jordi del Coll de Balaguer*, a Bernat Oliver, procurador de *ffratre Guillem Castell, mestre de l'orde de Sent Jordi de Alfama*. L'any 1383 la contribució del municipi a les obres del castell va ser superior, i va consistir en 48 lliures i 8 diners pagats *a l'honrat frare Guiem Castelló, de la orde de la cavalleria de Sent Jordi*. Al final d'aquesta dècada consta que el municipi col·laborà, novament, en les obres de la fortalesa, que hi comprà fusta, *per ço que les guàrdies hi stiguesen a salvament*, i que hi envià un llagut, propietat de Pere Valença, per portar *manobra ops de adobar la torra de Sent Jordi*.¹¹⁷

Des del 1389 i fins al 1394 no trobem més notícies sobre la col·laboració del municipi amb l'orde i, més en concret, amb el manteniment del castell. El fet

115. He avançat bona part del que s'explica en aquest epígraf a VIDAL 2005a, 178-181. Com ja he dit abans, el millor estudi sobre aquesta qüestió és el de GILBERT 2000.

116. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 30. s/f.

117. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 8. f. XXIXr; Llibre de Clavaria, 20. p. CCXXXIII-CCXXXIII; Llibre de Clavaria, 26. p. CXXXX-CXXXXVI.

segurament està relacionat amb els conflictes esdevinguts a l'orde, internament i amb el rei Joan I, arran de la successió del prior de la casa de València. Segons les autoritats tortosines, l'absència del mestre del castell de Sant Jordi eren la raó del mal estat de la fortalesa i de les contínues ràtzies dels pirates moros.¹¹⁸ La situació devia solucionar-se –com a mínim pel que respecta a la ciutat de Tortosa– amb el nomenament com a mestre de Sant Jordi de Francesc Ripollès, el 1394, ja que durant els mesos d'octubre i novembre d'aquest any hi ha registrades dues provisions i una anotació de clavaria del municipi que fan referència a les obres del castell. En la primera provisió, del dia 8 d'octubre, s'acordà que, *boyda una supplicació, verbo, feta per lo honorable maestre de Sant Jordi*, un dels procuradors es desplaçés fins al castell, *ensemps ab lo dit honorable maestre de Sant Jordi, per regonèixer quina obra hi és necessària, e regonegut, que sia reportat en Consell per lo dit honrat procurador, per ço que lo dit Consell puxa mils deliberar quina gràcia per ell hi serà faedora*. El dia 27 del mateix mes, *boyda la relació feta en lo present Consell per en Nicholau Barberà, procurador e clavari, de l'obra necessària en lo castell de Sant Jordi*, les autoritats tortosines van decidir *que a metre en bon stament lo dit castell, e les guàrdies tenidores en aquell, e a fer-hi aquella ajuda graciosa que conexeran ésser necessària, sia comanat als honrats procuradors e probòmens así ajustadors, los quals hi facen totes aquelles promissions, ordinacions e pactes que conexeran ésser necessàries e oportunes e ab lo honorable maestre de Sant Jordi se prona convenir; axí, emperò, que ço que conexeran ésser donador al dit maestre en ajuda de l'obra del dit castell, ans de finer ab lo dit maestre, tornen en Consell*. Malauradament, no coneixem quina va ser la contribució municipal a les obres de la fortalesa i, malgrat que durant aquesta època sembla que les relacions entre la ciutat i l'orde van ser correctes, no tornem a trobar referències fins que se n'ocupa el citat frare Jordi Ponç, el qual era molt apreciat per l'oligarquia tortosina. En aquest període, concretament el mes de febrer del 1411, s'iniciaren unes obres –no sabem exactament en què consistiren– que ja estaven finalitzades vers el mes de febrer de l'any següent, 1412, però que tornaren a iniciar-se immediatament –probablement en algun altre sector del castell–, immediatament després, l'abril del 1412. La col·laboració entre el municipi i el prior d'Alfama continuà activa aquests anys, de la següent manera: el municipi pagava certa quantitat (50 florins) i, a canvi, el prior del castell es comprometia, *bé lealment e ab sobirana diligència, per mar o per terra* a guaitar i descobrir, o fer *guaytar o descobrir, les cales acostumades, per ço que los infels*

118. Cfr. SÁINZ DE LA MAZA 1990, 117-126.

*moros malvats no bajen oportunitat de fer mal, e que's tengua manera per los honorables procuradors que la custòdia no's [vena].*¹¹⁹

Amb posterioritat a la mort de fra Jordi Ponç, esdevinguda probablement l'any 1416, no hi torna a haver constància de la col·laboració del municipi amb les obres de manteniment del castell, el qual, segons una carta del mestre de Muntesa que anunciava al Consell de la Ciutat el nomenament com a prior de Sant Jordi del frare Francesc Ebri, l'agost del 1495, havia *mester gran reparació*.¹²⁰ L'edifici, segons mostra la documentació del municipi, va continuar estant en un estat precari durant tota la primera meitat del segle XV, cosa que va causar litigis entre la ciutat i el mestre de Muntesa.

Pel que fa a la fortalesa, en queden molt poques restes, a causa, principalment, de les construccions defensives que s'hi van anar afegint en època moderna i contemporània, mostra de la importància estratègica de l'indret. Podem fer-nos una idea aproximada del seu aspecte, però, gràcies a diversos inventaris. Un del 9 de juny de 1415, publicat per Sáinz de la Maza (1990, doc. 187) i comentat per Conejo (2004, 260), mostra un edifici que tenia una «església, damunt la qual hi havia una sala descoberta amb la campana. Quant a la torre d'homenatge, sabem que estava dividida en dos pisos. En el primer es guardava el material militar, com ara balles, carcaixos, espases, etc., mentre que el segon feia les funcions de dormitori. Encara hi havia un tercer nivell, documentat com a «terrat de la torre», però que devia ser una mena de golfa o espai cobert, a mode de magatzem, on es guardaven llençols, matalassos, bombardes, etc. Altrament, es fa referència al pati, el celler, el rebost, una estança destinada als mossos, la cuina, la cambra nova i l'estable. En darrera instància, s'inclou una relació de les terres que pertanyien a la institució».

Com hem dit abans, el sistema defensiu del XVI, que ha estat estudiat bàsicament per Jordi Gilabert, inclou com a punt bàsic, en canvi, el bastiment d'edificis defensius.¹²¹ Aquest autor ha posat de manifest la transcendència del paper de la ciutat de Tortosa en aquest afer, transcendència que va estar molt per sobre de la que van tenir la Diputació del General o la Monarquia. Segons

119. AHCTE. Llibre de Clavaria, 31. p. CCLXXXVIII; Llibre de Clavaria, 47. p. CLVIII, CCXXXVII, CCL; Llibre de Clavaria, 48. p. CLXXII, CCXXX; Llibre de Clavaria, 49. p. CLII; Llibre de Clavaria, 50. s/p; Llibre de Provisions, 21. f. 32v, 35r, docs. solts 8, 11; Llibre de Provisions, 29. s/f (1-7-1413, 1-6-1414, 18-5-1416).
120. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 4111 (paper).

121. GILABERT 2000. Cfr. també BAYERRI 1933-1960, VIII, 319-326; CORTADA 1998, 207; BAILA 1999, 182-191; MARTÍNEZ 2005, 219-221.

paraules de Gilabert (2000, 46), “la ciutat, en el transcurs del segle XVI, va anar bastint un sistema defensiu que, sent al principi prou deficient, va millorar amb el temps fins a aconseguir una organització bastant coherent i eficaç”. En el seu article es donen les dades bàsiques per al coneixement de la construcció de les torres de guaita i de defensa, que eren els elements fonamentals d’aquest sistema defensiu. Aquí no ens estendrem en aquest assumpte, perquè s’escapa dels límits cronològics de l’estudi i, a més, moltes de les obres del final del segle XVI ja són responsabilitat de la Corona, però, malgrat tot, el tindrem en compte perquè mostra d’una forma clara i evident una realitat que s’està oblidant a marxes forçades i que dificulta la comprensió de la història del territori que actualment acostuma a anomenar-se “Terres de l’Ebre”: Tortosa no era una ciutat enclotada en un cinturó de muralles i aïllada del seu entorn, sinó que era, diguem-ho així, una “ciutat territori” que tenia cura de tot el seu amplíssim terme general.

De torres se’n van projectar –i, en part, construir– durant tot el cinc-cents i els primers anys del sis-cents, i sabem que en el seu bastiment hi van treballar mestres que podem considerar locals, com ara Cristòfol Moiano –concretament treballà a la torre de la Guardiola– o Martín García de Mendoza, i, en el moment en què la Monarquia va implicar-se d’una forma més profunda en la defensa de la costa tortosina, sobretot pel que fa al port dels Alfacs, també apareixen, òbviament, enginyers que treballaven per a la Corona, com ara Giovan Battista Calvi, Cristóbal Antonelli o Tiburcio Spanoqui, que l’any 1606 va confeccionar un projecte, esplèndid, per a la torre de l’Aluet, el qual, finalment, no va realitzar-se. Segons l’esmentat Gilabert, les torres construïdes o sols projectades que van formar el sistema defensiu públic de la mar de l’Ebre al segle XVI van ser aquestes:

1. Torre-castell de Sant Jordi d’Alfama
2. Torre de l’Ametlla
3. Torre de l’Àguila
4. Torre de Cap Roig
5. Torre de Camarles
6. Torre de l’Àngel Custodi
7. Torre d’en Pedro Oliver
8. Torre del Carregador (sols projectada)
9. Torre de Sant Joan
10. Torre de la Guardiola
11. Torre del Codonyol
12. Torre de l’Aluet (sols projectada)

A banda d'aquestes, i també d'altres elements construïts anteriorment, com ara les muralles del lloc del Perelló, que, com hem dit, en part hagueren de ser renovades al segle XVI, potser cal citar un altre projecte frustrat, en aquest cas al coll de l'Alma, al costat de l'ermita. Des d'aquest punt es dominen visualment les dues vessants de la muntanya: per un costat, la vall de l'Ebre i, per l'altre, la costa i el Delta. Aquesta característica va fer que es pensés que era un lloc apropiat per a situar un punt de vigia. Així, el 1505, Simó Aguilar, batxiller en decrets, va deixar certa quantitat de diners en el seu testament per tal de construir una torre de vigia. Sembla, però, que no va arribar a construir-se, com a mínim en aquest moment, perquè segons la relació de diversos mariners resultava inútil per al seu propòsit.¹²²

122. AHCTE. Fons notarial de Tortosa (secció històrica). Signatura 1278 (P. Bosc), f. 37v; ADTo. Sense classificar. Transcrit per VIDAL 2005a, 180-181.

Bibliografia

- Abajo las murallas!!!: 150 anys de l'enderroc de les muralles de Barcelona*, Barcelona, 2004.
- ALANYÀ 2000: J. Alanyà, *Urbanisme i vida a la Morella medieval (s. XIII-XV)*, Morella.
- ALMUNI 2003: V. Almuni, *Una fàbrica baixmedieval de gran envergadura. La catedral de Tortosa als segles XIV i XV. Estudi documental* (Tesi doctoral inèdita, UB), Barcelona.
- ALMUNI 2004: V. Almuni, "La catedral romànica de Tortosa. Aproximació documental a la seva història", *Recerca*, 8, 211-250.
- ALMUNI – BONET – CURTO 1995: V. Almuni, M. Bonet i A. Curto, *De l'Edat Mitjana al Montsià, els castells*, Amposta.
- Amics dels Castells. Butlletí informatiu*, 9 (2004), 14-22.
- ALTISENT 1974: A. Altisent, *Història de Poblet*, Poblet.
- ARTIGUES – VILLALBÍ 1993: P. L. Artigues i M. M. Villalbí, "L'adaptació estructural del Castell d'Amposta al món feudal", *IV Congreso de Arqueología Medieval Española. Sociedades en transición*, II, Alacant, 451-457.
- BAILA 1999: M. A. Baila, *La ciutat de Tortosa. Evolució de l'espai urbà*, Vinaròs.
- BAYERRI 1933-1960: E. Bayerri, *Historia de Tortosa y su comarca*, 8 vol., Tortosa.
- BOFARULL 1858-1864: P. de Bofarull, *Levantamiento y guerra de Cataluña en tiempo de Juan II* (CODOIN 14-26), Barcelona.
- BATLLE 1988: C. Batlle, *L'expansió baixmedieval (segles XIII-XV). Història de Catalunya*, III, Barcelona.
- BONET 1994: M. Bonet, *La orden del Hospital en la Corona de Aragón. Poder y gobierno en la Castellania de Amposta (ss. XII-XV)*, Madrid.
- BONET 1997: M. Bonet, "Les lluites per la jurisdicció al Montsià al segle XIV", *El temps sota control. Homenatge a F. X. Ricomà Vendrell*, Tarragona, 171-180.
- BONET 1998: M. Bonet, "Alguns aspectes socioeconòmics de la Ulldecona medieval (Segles XII-XV)", *Rails*, 12, 5-15.
- BONET 1999: M. Bonet, "Tensions en les fronteres feudals al Montsià medieval i la incidència de Tortosa", *Recerca*, 3, 127-144.
- CARRERAS CANDI 1924: F. Carreras Candi, *Idea de l'avenç urbà de Catalunya al segle XIV*, València.

- CATEURA 1996: P. Cateura, "Les dificultats polítiques a la baixa edat mitjana", *La forja dels països catalans. Segles XIII-XV. Història. Política, Societat i Cultura dels Països Catalans*, 3, Barcelona, 258-277.
- CAVALLÉ 1996: J. Cavallé, "Notícia sobre l'arquitecte Joan Munter", *Quaderns d'Història Tarraconense*, XIV, 161-196.
- COCK 1876: H. Cock, *Relación del viaje hecho por Felipe II en 1585 a Zaragoza, Barcelona y Valencia* (ed. de A. Morel-Fatio i A. Rodríguez), Madrid.
- CONEJO 2004: A. Conejo, "Assistència hospitalària i defensa del territori al Baix Ebre: la fortale-sa-hospital de Sant Jordi d'Alfama i l'hospital del Perelló", *Recerca*, 8, 251-273.
- CORTADA 1998: L. Cortada, *Estructures territorials, urbanisme i arquitectura poliòrquies a la Catalunya preindustrial. Volum I. De l'antiguitat al segle XVII*, Barcelona.
- CUBELES 1993: A. Cubeles, "La problemàtica a l'entorn de la incidència del decret del Batlle reial de Barcelona sobre els oficis de batedors i tintorers de fustanes de l'any 1255 en la història de les muralles de Barcelona del segle XIII", *III Congrés d'Història de Barcelona*, I, Barcelona, 215-224.
- CUBELES 2003a: A. Cubeles, "Les muralles de Barcelona", *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura, III. Dels palaus a les masies*, Barcelona, 138-141.
- CUBELES 2003b: A. Cubeles, "Poder públic i llançament urbanístic en el segle XIV", *Barcelona Quaderns d'Història*, 8, 35-64.
- CURTO 1997: A. Curto, "Castell de la Suda (o de Sant Joan)", *Catalunya romànica*, XXVI, Barcelona, 114-117.
- CURTO 2002: A. Curto, "La guerra contra Joan II a les Terres de l'Ebre", *Recerca*, 6, 9-42.
- CURTO – VIDAL 2003: A. Curto i J. Vidal, "La ciutat de Tortosa", *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura, III. Dels palaus a les masies*, Barcelona, 68-71.
- DESPUIG 1981: C. Despuig, *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, Barcelona (ed. d'E. Duran).
- FABREGAT 2004: E. Fabregat, "El fris dels reis del Col·legi de Sant Jaume i Sant Maties", *Recerca*, 8, 275-301.
- FERRER 2001: M. T. Ferrer, "La organización militar en Cataluña en la Edad Media", *Revista de Historia Militar*, número Extra, 119-222.
- FERRER 2003a: M. T. Ferrer, "Una institució en evolució: les primeres diputacions", *Història de la Generalitat de Catalunya i dels seus presidents*, I, Barcelona, 36-45.

- FERRER 2003b: M. T. Ferrer, "1389-1413. Miquel de Santjoan i Alfons de Tous", *Història de la Generalitat de Catalunya i dels seus presidents*, I, Barcelona, 93-104.
- FERRER 2004: M. T. Ferrer, "Les Corts de Catalunya i la Creació de la Diputació del General o Generalitat en el marc de la guerra amb Castella (1359-1369)", *Anuario de Estudios Medievales*, 34/2, 875-938.
- FERRERES – LLATJE 1986: J. Ferreres i D. Llatje, *Traiguera. Història documentada*, Benicarló.
- FORCADELL 2005: T. Forcadell, *El castell d'Ulldecona. Ulldecona – Montsià. Control arqueològic de les obres de la 1a i 2a fase d'ordenació de l'espai exterior del castell. Informe de les intervencions arqueològiques*, Ulldecona, 2005.
- FOURQUET – MURARD 1978: F. Fourquet i L. Murard, *Los equipamientos del poder*, Barcelona.
- FREIXAS 1994: J. M. Freixas, "Aproximació a les muralles medievals de la vila de Santpedor, en la crisi de l'Edat mitjana a la Catalunya central", *Miscel·lània d'Estudis Bagencs*, 9, 181-209.
- FREIXAS 2003: P. Freixas, "Les muralles de Girona", *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura, III. Dels palaus a les masies*, Barcelona, 144-145.
- GALINDO 1913: M. Galindo, *Guerra civil en Tortosa y su comarca (en los años 1461 a 1466)*, Tortosa.
- GARCÍA BIOSCA ET ALT. 1998: J. E. García Biosca, J. Giralt, A. Lorient i J. Martínez, "La gènesi dels espais urbans andalusins (segles VIII-X): Tortosa, Lleida i Balaguer", *L'Islam i Catalunya*, Barcelona, 137-165.
- GARCÍA ESPUCHE – GUÀRDIA 1989: A. García Espuche i M. Guàrdia, *La creació d'una ciutat: Mataró 1500-1900*, Barcelona.
- GARCÍA MARSILLA 1997: J. V. García Marsilla, "El mantenimiento de los recintos fortificados en la Valencia bajomedieval. Las reparaciones del castillo de Xàtiva (1410-1412)", *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 18, 475-493.
- GARCÍA MARSILLA 2003: J. V. García Marsilla, "Las obras que nunca se acaban. El mantenimiento de los castillos en la Valencia medieval: sus protagonistas y sus materiales", *Ars longa*, 12, 7-15.
- GILABERT 2000: J. Gilabert, "Atacs corsaris i sistema defensiu a la mar de l'Ebre. s. XVI", *Recerca*, 4, 137-180.
- GUGLIELMI 1988: N. Guglielmi, "Muros y puertas en el paisaje urbano (Italia del Centro y del Norte. Siglos XIII-XV)", *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 9, 333-359.
- IZQUIERDO 1989-1990: P. Izquierdo, "Excavacions al portal del Temple: una aproximació a l'evolució del recinte emmurallat de Tortosa", *Acta arqueològica de Tarragona*, III, 9-20.

- JOSÉ 2003: A. José, “A propòsit del plet del retaule d'Albocàsser, de 1373-1374: Domingo Valls, pintor de Tortosa de la segona meitat del segle XIV. Documents i notícies”, *BSCC*, LXXIX/1-2, 199-229.
- JULIÀ VIÑAMATA 1988: J. R. Julià Viñamata, “Defensa y avituallamiento de los castillos del Rosellón y la Cerdaña en la segunda mitad del siglo XIV”, *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 9, 281-310.
- JULIÀ VIÑAMATA 1991: J. R. Julià Viñamata, “La Guerra dels Cent Anys”, *Edat Mitjana. Història Universal*, II, Barcelona, 312-339.
- JUNYENT 1955-1957: E. Junyent, “La fortificación de Vich en 1368”, *Ausa*, 2, 347-356.
- MARÍ 1990: G. Marí, *La fundació del Perelló. 1294*, Roquetes.
- MARÍ 1995: G. Marí, *Carta de Poblament del Perelló*, Tortosa.
- MARTÍNEZ 2004: J. Martínez, *Muralls i recintes fortificats de la ciutat de Tortosa*, Tortosa.
- MARTÍNEZ 2005: D. Martínez, *Giovan Battista Calvi. Ingeniero de las fortificaciones de Carlos V y Felipe II (1552-1565)*, Madrid.
- MARTORELL 1997: F. Martorell, *Historia de la antigua Hibera*, Tortosa[1626].
- MASSIP 1984: J. Massip, *La gestació de les Costums de Tortosa*, Tortosa.
- MASSIP 1999: J. Massip, “Cristòfor Despuig: historiador i arxiver”, *Nous Col·loquis*, III, 81-88.
- MENCHON 2003: J. Menchon, “Les muralles del Camp i la regió de Tarragona”, *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura, III. Dels palaus a les masies*, Barcelona, 142-144.
- MENCHON 2005: “El castillo de la Zuda de Tortosa (Tarragona): fortificaciones del portal de la Bassa”, *Boletín arqueológico medieval*, 12, 51-79.
- MIRANDA 2000: X. Miranda, “Conflictes territorials als Ports durant els segles XIII i XIV”, *Recerca*, 4, 105-136.
- MORELLÓ 2003a: J. Morelló, *Reus en el trànsit a la modernitat: fiscalitat i finances d'una vila en vies de creixement*, Reus.
- MORELLÓ 2003b: J. Morelló, *Reus i la muralla del segle XIV*, Reus.
- MORETA 2003: S. Moreta, “Las ciudades medievales en Castilla y León: Urbanización = Feudalización”, *La Fortificación Medieval en la Península Ibérica*, Aguilar de Campoo, 143-153.
- MUÑOZ – ROVIRA 2000: J. H. Muñoz i S. J. Rovira, *Tortosa en temps de Carles I, segons el llibre de rubriques (1522-1556)*, Tortosa.

- NAVASCUÉS 2000: P. Navascués, “¡Abajo las murallas!”, *Descubrir el Arte*, Año II, Número 16, 116-118.
- O'CALLAGHAN 1886-1895: R. O'Callaghan, *Anales de Tortosa é historia de la Santa Cinta*, 4 vol., Tortosa.
- PASTOR 1914: F. Pastor, “Castillo de San Jorge de Alfama”, *La Zuda*, 13, 1-5.
- PASTOR 1922: F. Pastor, “Fullola y Garidells”, *La Zuda*, 109, 145-146.
- PERARNAU 1986: J. Perarnau, “Cisma d'occident i compromís de Casp”, *Jornades sobre el Cisma d'occident a Catalunya, les Illes i el País València. Primera Part*, Barcelona, 55-71.
- PÉREZ DE TUDELA 2003: I. Pérez de Tudela, “La arquitectura militar como símbolo y emblema de las realidades medievales”, *La Fortificación Medieval en la Península Ibérica*, Aguilar de Campoo, 11-16.
- PUIGFERRAT 2000: C. Puigferrat, “Fam, guerra i pesta a la plana de Vic, 1374-1376”, *Ausa*, XIX-144, 73-106.
- QUEROL 2005a: E. Querol, “La cultura literària a la Tortosa del Renaixement”, E. Querol i J. Vidal, *Cultura i art a la Tortosa del Renaixement*, Tortosa, 13-124.
- QUEROL 2005b: E. Querol, “Cristòfol Despuig, *pugna pro patria*. Noves dades biogràfiques sobre l'autor dels *Col·loquis*”, *Llengua & Literatura*, 16, 247-288.
- QUEROL – MUÑOZ 2004: E. Querol i J. H. Muñoz, *La Guerra dels Segadors a Tortosa (1640-1651)*, Valls.
- REGLÁ 1991: J. Reglá, “La Corona de Aragón (1336-1410)”, *La Crisis de la Reconquista (c. 1350-c. 1410). Historia de España*, XIV, (5a ed.), 437-605.
- SÁINZ DE LA MAZA 1990: R. Sáinz de la Maza, *La Orden de San Jorge de Alfama. Aproximación a su historia*, Barcelona.
- SALAS 1996: M. Salas, “Les obres d'emmurallament de la vila de Tàrrrega (1366-1370)”, *Urtx*, 9, 81-96.
- SÁNCHEZ ADELL – SÁNCHEZ ALMELA 2003: J. Sánchez Adell i E. Sánchez Almela, *Defensa y seguridad de una villa medieval: Castellón de la Plana*, Castelló de la Plana.
- SETA – LE GOFF 1991: C. de Seta i J. Le Goff (eds.), *La ciudad y las murallas*, Madrid.
- SOLERVICENS 1998: J. Solervicens, “Cristòfor Despuig, ni historiador ni arxiver”, *Nous Col·loquis*, II, 35-49.
- UTGÉS – MARTÍNEZ – ARTIGUES 1997: M. Utgés, J. Martínez i P. L. Artigues, “La ciutat romana. La ciutat islàmica. La ciutat feudal”, *Catalunya romànica*, XXVI, Barcelona, 111-114.

- VALDEÓN 1989: J. Valdeón, “La incidencia de la guerra de los Cien Años en la Península Ibérica”, *Pere el Cerimoniós i la seva època*, Barcelona, 47-57.
- VALLDEPÉREZ 2004: M. Valldepérez, *Evolució urbana de la ciutat de Tortosa des de la seva fundació fins a mitjan segle I de la nostra era* (Tesi de llicenciatura inèdita, URV), Tarragona.
- VERDÉS 1996: P. Verdés, “Un llibre de l’obra dels murs» de Cervera (1368)”, *Miscel·lània Cerverina*, 10, 13-36.
- VERDÉS 2003: P. Verdés, “Els processos d’emmurallament”, *L’art gòtic a Catalunya. Arquitectura, III. Dels palaus a les masies*, Barcelona, 130-137.
- VICENS VIVES 2003: J. Vicens Vives, *Juan II de Aragón (1398-1479): monarquía y revolución en la España del siglo XV*, Pamplona [Barcelona 1953].
- VÍCTOR 2004: S. Victor, *La construcció i els seus oficis a la Girona del segle XV*, Girona.
- VIDAL 2003: J. Vidal, “Sobre pedres i mestres. Una aportació documental a la història de l’arquitectura set-centista de la ciutat de Tortosa”, *Pedralbes*, 23-II, 551-560.
- VIDAL 2005a: J. Vidal, “Assaig de panorama de les arts a la Tortosa del Renaixement”, E. Querol i J. Vidal, *Cultura i art a la Tortosa del Renaixement*, Tortosa, 125-269.
- VIDAL 2005b: J. Vidal, “Apunts sobre el convent dels franciscans de Tortosa. Des de la fundació fins a la primera destrucció (ca. 1238-1462)”, *Setmana Santa. Tortosa 2005*, Tortosa, 21-23.
- VIDAL 2006: J. Vidal, *Les obres de la ciutat. L’activitat constructiva i urbanística de la universitat de Tortosa a la Baixa Edat Mitjana* (tesi doctoral inèdita, UB), Barcelona.
- VIDAL 2007: J. Vidal (ed.), *Les muralles de Tortosa a la Baixa Edat Mitjana*, Tortosa.
- VILLALBÍ – FORCADELL – MONTAÑÉS 2000: M. M. Villalbí, T. Forcadell i M. C. Montañés, “El castell d’Amposta: resultats d’unes excavacions urbanes”, *Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval*, 90-99.
- VIVES 2003: E. Vives, “Els frares menors a les Terres de l’Ebre: el convent de Tortosa (segles XIII-XIV)”, *Recerca*, 7, 252-255.
- VIRGILI 1997: A. Virgili, *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1062-1193)*, Barcelona.
- ZARAGOZÁ 2004: A. Zaragoza, *Arquitectura gòtica valenciana*, València (2a ed. revisada).
- ZURITA 1977: J. Zurita, *Anales de la Corona de Aragón*, 7 (ed. d’Á. Canellas López), Saragossa.
- ZURITA 1978: J. Zurita, *Anales de la Corona de Aragón*, 4 (ed. d’Á. Canellas López), Saragossa.

Apèndix documental

1

1365, desembre, 9. Tortosa

El Consell de la ciutat de Tortosa proveeix que els murs i valls de la ciutat siguin fets tan aviat com sigui possible, als llocs on han ordenat les persones encarregades de fer-los. S'especifica com han de ser els murs nous, de argamassa i de deu palms de gros. S'acorda que Guillem Barberà i Guillem Revull tinguin els diners necessaris per a les obres, i que siguin ells qui els donin als obrers. Aquestes dues persones, juntament amb els procuradors, Berenguer Bellmunt, Eiximeno Ripollès i Berenguer Peris, seran les encarregades de dir com s'han de fer les obres, assegurar-ne el finançament i prendre tot tipus de decisions sobre aquest assumpte. Finalment, s'acorda que tractin amb els canonges i amb l'aljama dels moros sobre la seva contribució a les obres de les muralles.

AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 8. f. 19v.

a. VIDAL 2006, doc. 46.

b. VIDAL 2007, doc. 2.

Item, provehiren que·ls murs e·ls valls de la ciutat sien fets e¹²³ espatxats com abans fer-se porà, per aquells lochs per los quals és stat ordenat per los procuradors de la ciutat e per los honrats en Guillem Pinyol e en Exemenno Ripoyllès, en Berenguer Bellmunt e en Berenguer Peris, a açò per la ciutat ordenats. E que·ls murs que ara de novell se faran sien de argamassa, e que hagen deu palms de gros, e que·ls honrats en Guillem Barberà e en Guillem Revull tenguen la moneda necessària a les obres dels dits murs e valls, e que paguen o pagar facen cascuns dies los obrers de les dites obres, e que de açò sien tenguts de fer compte.

Item, provehiren que·ls honrats en Guillem Pinyol e en Berenguer Bellmunt, en Examenno Ripollès, en Berenguer Peris, en Guillem Barberà e en Guillem Revull, ensemps ab los procuradors de la ciutat, puixen ordenar la manera en que·s faran les obres dels dits murs e que puxen tatxar cascuna persona a llur bona coneguda, e encara que sobre les dites coses puxen fer qualsevol ordinacions e stabliments que a ells sien vists necessaris, puxen encara tractar, manejar e ordenar en qual¹²⁴ manera poran haver moneda per fer los dits murs. E que ço que ells ordenaran se segueixi e no·n calga tornar en capítol. Item, que·ls dits prohòmens, o la major partida de

123. fets e, *interlineat*.

124. *Segueix sevol, ratllat*.

aquells, ensemps ab los dits procuradors, tracten e menegen ab los canonges e ablos moros de la ciutat del fet dels dits murs.

2

1367, abril, 15. Tortosa

El Consell de la ciutat de Tortosa proveeix que un dels procuradors tingui els diners assignats a les obres de les muralles, i que cada dia doni als manobrers, en presència d'un notari, la quantitat necessària per a pagar la despesa que s'ha fet durant la jornada. S'acorda, també, que el notari faci llibres de comptes de cada obra.

AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 8. f. 79r.
a. VIDAL 2006, doc. 62.

Item, provehiren que la un dels procuradors tenga la moneda que serà diputada a les obres dels murs. E que cascun jorn lo dit [procurador]¹²⁵ do a cascun menobrer,¹²⁶ en presència de un notari,¹²⁷ aytanta quantitat com llevaran los obrés que haurà logats, e ço que haurà comprat necessàriament per fer les dites obres. E que'l dit procurador, ensemps ab lo dit notari,¹²⁸ compten e vegen los [logades a uyll]. E que de totes les quantitats que'l dit procurador reebrà o¹²⁹ pagarà, faça libre de compte lo dit notari.

3

1368, octubre, 4. Tortosa

El Consell de la ciutat de Tortosa escolta la lectura d'una lletra del rei Pere el Cerimoniós (1368, octubre, 1. Barcelona) enviada al veguer, sotveguer i lloctinent de veguer de Tortosa i Ribera d'Ebre, i decideix actuar en conseqüència. En aquesta missiva el rei recorda que, per una altra lletra, havia manat als procuradors de la ciutat que fessin obrar los murs forans e nous, però afirma que no han fet res, i com que els enemics estan entrant a Catalunya pel Rosselló, els mana, sots pena de pedre'l cap, que facin reparar els murs vells i els valls, a tres o quatre parts.

125. jorn lo dit [procurador], *interlineat*. Abans vespre, *ratllat*.

126. *Segueix* aytanta pecunia com, *ratllat*.

127. *Segueix* los, *ratllat*.

128. *Segueix* ver, *ratllat*.

129. reebrà o, *interlineat*.

Afegeix que vol saber la raó per la qual no s'han fet acabar d'obrar els murs forans, i de qui és culpa, ja que castigarà els causants de la dilació. A més, diu que es deixin les obres dels murs vells i es facin obrar cuytadament els murs i valls nous. Atorga a la ciutat la capacitat d'establir imposicions i altres mecanismes per a finançar les obres. I ordena que es treballi fins i tot en diumenges i dies de festa, de dia i de nit.

AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 9. f. 25v-26r.

a. VIDAL 2006, doc. 85.

b. VIDAL 2007, doc. 4.

En Pere, per la gràcia de Déu rey d'Aragó, de València, de Mallorques, de Cerdanya e de Còrcega, e compte de Barchinona, de Rosselló e de Cerdanya; als fels nostres los veguer e sotsveguer de Tortosa e de la Ribera d'Ebre, o al lochtinent del dit veguer, salut e gràcia. Entés havem que jatsie Nós haguéssem¹³⁰ comanat e manat per altra nostra letra als procuradors de la dita ciutat, que [desembargadament] e al pus cost que poguessen, fessen obrar los murs forans e nous d'aquella ciutat, però ells non han res feyt,¹³¹ ne fer fer, on com Nós ara novellament haja[m] haüts certs ardots, que les companyes entren per Roselló dapnificant [terra], e segons havem hoït dir los murs no porien ésser axí i vaçosament com fer se deuria obrats per defensió de la dita ciutat, per ço us¹³² dihim e us manam spresament, sots pena de perdre'l cap, que vista la present façats reparar los murs vells, e los vals de la dita ciutat, a tres o quatre parts, per ço que pus cost puga ésser fet, com sia perill en la triga, no reebudes a açò dilacions o escusacions algunes, manant-vos encara espresament que per vostra letra nos certifiquets decontinent quina és la rahó perquè los dits procuradors no han fets acabar de obrar los murs forans damunt dits, o de quals persones és colpa, perquè fet no s'és car, certificant-vos que Nós los entenem punir ferosment, axí en persones com en béns, axí com a aquells qui són causa e rahó de donar-nos a perdre la dita ciutat; volem, però, e us manam que per ço que ls prohòmens de la dita ciutat tan gran dapnatge no-s firem si vós, ab Consell dels dits procuradors e de als-guns pròmens conexets que los murs nous forans prestament e tantost puguen ésser obrats, de guisa que la dita ciutat, per aquells, puga ésser ben defesa, que lexada la obra dels dits murs vells façats obrar cuytadament los dits murs e vaylls nous, forçan a açò los hòmens de la dita ciutat ab |^{f. 26r} imposicions de penes grans e levament d'aquelles, e en totes altres maneres que a vós mills parrà ésser faedor, ab los dits procuradors ensemps. E en açò no guardets festes ni dichmenjes, ans de dia e de nit fets continuar les dites obres, car Nós en e sobre¹³³ les dites coses comanam a vosal-tres totes nostres veus ab la present, per la qual no entenem revocat, ans comfermam la dita comissió per Nós als dits procuradors sovre açò feta.

130. *Segueix manat, ratllat.*

131. *Segueix ne fer f, ratllat.*

132. *per ço us, interlineat.*

133. *sobre, interlineat. Abans fehim, ratllat.*

Data en Barchinona lo primer dia de octubre en l'any de la nativitat de nostre Senyor MCCCLXVIII. Rex Petrus.

La qual letra, presentada, lesta e publicada, encontinent, los dits veguer, sotsveguer, consellers e prohòmens offeren.¹³⁴

4

1369, febrer, 7. Tortosa

Oferta i concòrdia entre el bisbe Jaume d'Aragó i el Capítol de la Seu de Tortosa, d'una banda, i la ciutat de Tortosa, de l'altra, en què els esmentats bisbe i Capítol prometen 1000 florins com a contribució del clergat a la construcció de murs, valls i torres. L'esmentada quantitat s'ha de satisfer en un any a partir de la primera festa de Carnestoltes, en dues pagues: la primera a la festa de Sant Miquel; la segona, a Carnestoltes.

AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 72 (pergamí).—AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Cartulari, 1. f. 218v-222r.

a. VIDAL 2006, doc. 98.

(...) El senyor bisbe e el Capítol de la Seu de Tortosa, per tots e per tots los clergues no exempts, axí religiosos com seglars, de la ciutat de Tortosa e terme d'aquella, prometen als procuradors e ciutadans de la ciutat de Tortosa, en haguda dels mur e torres e vayl, e de la obra d'aquells de la dessús dita ciu|tat, ço és, mil florins pagadors dins un any començador en la festa de Carnestoltes primer vinent, en dues pagues, la una a Sent Michel primer vinent, e l'altra a les Carnestoltes [...] primer vinents, ab les condicions següents.

Responen e dien los procuradors e ciutadans de Tortosa que·ls plau ço| que en lo dit capítol és contengut, axí emperò que sots nom de clergues seglars no sien enteses ni compreses clergues simples tonsurats, ni conjugats, e que en la present avinença solament sien enteses els dits senyor bisbe e els canonges e els clergues seglars e religiosos damunt dits.

Primerament,| que los dits mil florins prometen e donen als dits procuradors e ciutadans en part per avinença feyta entre ells, per aquells e per les coses de què han a pagar en comú e en part, graciosament, axí que entre tots, per rahó de la dita avinença e de la dita gràcia, prometen e donen los dits mil florins per la| rahó dessús dita, e per lo temps e solucions dessús dits. Responen los dits procuradors e ciutadans dien que·ls plau.

134. *Segueix la resta del full en blanc.*

Item, que·ls dits senyor bisbe, Capítol e els singulars de aquells e els altres dessús dits, no sien tenguts de pagar e contribuir ab los dits procuradors e ciutadans, o sens ells, | per via de comú o en altra manera, ni encara graciosament a pagar e contribuir en les obres dels dits mur, torres e vayl, o en messions e despeses d'aquells, axí per lo temps passat com per lo esdevenidor. En axí que per molt que hagen despès los dits procuradors e ciutadans en lo temps passat, | o despendran en lo temps esdevenidor en los dits mur, torres e vayl, no demanen ni hagen per rahó de aquells dels dits senyor bisbe, Capítol e singulars d'aquells e els altres sobredits, sinó los dits mil florins. Responen los dits procuradors e ciutadans dien que·ls plau que·l senyor bisbe e Capítol e cler- | gues en los dits capitols nomenats no sien tenguts pagar més dels dits mil florins en les despeses fetes tro ací en lo mur nou, torres e vayl que ara·s fan en la dita ciutat, ço és, començant a la torra del Temple e circuïnt la ciutat tro a la carniceria dels moros o a la torra del rech que és | tras Sent Nicholau, ni en les despeses fahedores d'aquí avant entró a complit acabament de aquells.

Mas si après que els dits mur, torres e vall seran acabats se esdevendrà que per combatiment o en altra manera los dits mur e torres, o partida d'aquells, se derroquen, o lo vayl se reblescha, que en aquests cases els dits | senyor bisbe e Capítol e clergues sien tenguts pagar en la reparació dels mur e torres e [inundació] de vayl per via de comú, e per aquells qui són e seran tenguts en aquell pagar. Emperò, és axí avengut que la dessús dita avinença se fa e s'entén del mur nou que ara·s fa en la dita ciutat, ço és, començant | a la torra del Temple e circuir la ciutat tro a la carniceria dels moros o a la torra del rech que és tras Sent Nicholau. E si per ventura, ultra aquests mur e vayl, havien a fer o feyen altre mur e vayl, o lo mur veyl e vayl qui és fora lo dit mur nou qui ara·s fa, havien a reparar, o reforçar aquell, que en aquests cases derrer dits hagen a pagar e contribuir en lo comú de la ciutat, si per rahó del dit altre mur fahedor, o per rahó dels dits mur e vayl veyls reparadors o reforçadors serà posat. Responen los dits procuradors e ciutadans dien que·ls plau ço e segons que en lo dit capítol és contengut.

Item, que per la dita avinença e per les coses dessús dites no sie engenrat o feyt algun perjudici als privilegis e libertats dels dits bisbe, capítol e altres dessús dits, ans aquells los romanguen salvs e il·leses. Responen los dits procuradors e ciutadans dien que·ls plau, mas volen | axí mateix los procuradors e ciutadans dessús dits, que per la dita avinença, e altres coses dessús dites, no sia a ells feyt o engenrat en lur dret algun perjudici, ans tot lur dret los romangua salv e il·lès.

Item, protesten els dits senyor bisbe e Capítol, per si e per los altres dessús dits, que | les dites promissió e avinença fan e entenen a fer en conservació e deffensió de la esgleya e cosa pública de la dita ciutat, e no per offendre algú (...)

5

1397, setembre, 3. Tortosa

El Consell de la ciutat de Tortosa proveeix que les torres de Vinpeçol i la Grossa, ja començades, siguin obrades a despeses de la ciutat.

AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 24. f. 18r.
a. VIDAL 2006, doc. 452.

De obrar les torres del portal de Vinpeçol e la Grossa.

Item, fon provehit que los honrats procuradors, ensemps ab los prohòmens assí ajustadors, facen fer en les torres del portal de Vinpeçol e la Grossa, ja començada, aquella obra que conexeran que y sia necessària e profitosa, a messions de la ciutat e segons per altres provisions trobaran ésser faedor.

6

1411, juny, 12. Tortosa

El Consell de la ciutat de Tortosa proveeix que els procuradors elegeixin 8 prohoms, 2 per parròquia, que revisin els arnesos de cada casa i les obres necessàries als murs de la ciutat. Aquesta darrera tasca l'han de fer juntament amb els procuradors i un obrer que serà elegit.

AHCTE. Fons Notarial de Tortosa (secció històrica), Signatura 1168 (Jaume Despont), s/f.
a. VIDAL 2006, doc. 530.

Item, per metre en bon ordre e regiment la ciutat e murs de aquella, fon provehit que per los honorables procuradors de la ciutat sien elets VIII prohòmens, ço és, dos de quiscuna parròquia, los quals hajan encara càrrech de regonèixer los arneses per cases, e axí meteix quiscunes obres seran necessàries en los murs de la ciutat, ensemps ab los honorables procuradors e obrer que serà elet, faent obrar en los lochs pus necessaris; axí emperò, que si més avant se convenia despendre de les D lliures per provisió general ordenades en les dites obres, que allò sie pres en compte al clavarí e pagat dels béns de la universitat, als procuradors lo present Consell dóna poder de parlar ab los canonges, juheus e moros que paguen e contribuesquen en les dites obres, segons són astrets e obligats e stiguen a totes ordinacions fetes, e que d'ací avant se faran.

7

1461, maig, 10. Tortosa

El Consell de la ciutat de Tortosa decideix que els murs de la ciutat siguin reparats, allà on serà necessari, mitjançant denes, que hi hagi de participar tota la ciutat, inclosos clergat, moros i jueus, i que qui no pugui o no vulgui participar en les obres hagi de pagar un real d'argent. Seran administradors d'aquestes obres Pere Fritos, Joan Vicent, Joan Pinyol i Jaume Rovira. A més, s'autoritza Guillem Bonet a fer una porta caladiça al portal del Temple.

AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 50. f. 53r.
a. VIDAL 2006, doc. 760.

Més, ffonch provehit que per dehenes córrega e pase la ciutat per obrar los murs e torres de aquell, là hon mester sia, e hage anar tothom. E los qui anar no y volran, o no poran, com los vendrà la tanda e seran demanats, hagen a pagar cascú hun real d'argent. E que en aquestes obres hagen a comunicar axí lo clero de la present ciutat de Tortosa, com encara juheus e moros.

E fforen elets en menobrés per regonèxer e fer les dites obres los dejús scrits, ço és:

En Pere Fritos.
En Johan Vicent.
En Johan Pinyol.
En Jacme Rovira.

Als quals ffonch donat poder bastant de ffer e o fer fer les dites obres, e collir e plegar lo dit real de aquells qui'ls deuran pagar, e axí mateix manar les dites dehenes per jornades, axí com a ells serà ben vist.

Més, fonch provehit e donat poder a l'honorable en Guillem Bonet, ciutadà present e acceptant, de fer e poder fer una porta caladiça al portal del Temple. E ab poder de fer les coses a la dita obra de la dita porta caladiça necessàries.

Item, foren elets per anar a comunicar ab lo senyor bisbe e Capítol de la present ciutat de Tortosa, axí per les guaytes fahedores com per les dessús dites obres dels murs fahedores, los honorables:

En Francesch Burgués.
En Francesch Ferrer.
En Pere Forcadell.
Mossèn Pere Terça.
E en Miquel Botaller.

1467, desembre, 9. Tortosa

El rei Joan II mana que siguin pagats els salaris dels mestres i obrers del castell de la ciutat de Tortosa de les seves pecúnies, i que el cost de la menobra vagi a càrrec de la universitat, tal com ja havia estat concordat entre ambdues parts.

ACA. Reial Patrimoni. Mestre Racional. Reg. 2441, s/f.

Don Johan, per la gràcia de Déu rey d'Aragó, de Navarra, de Sicília, de València, de Mallorques, de Cerdanya e de Còrsega, comte de Barchinona, duch de Atenes e de Neopàtria, e encara compte de Rosselló e de Cerdanya. A l'amat e fael nostre en Berenguer Martí, de la nostra ciutat de Tortosa, salut e dilecció. En dies pasats entre nostra magestat e la dita ciutat, per donar horde e expedició a la hobra del castell de aquella, fon pres e concordat aquest apuntament e concòrdia, ço és, que la dita ciutat ha de pagar les manobres e ha de fer tirar la pedra, e la aygua, e la lenya, e aver la cals, e totes altres coses necessàries a la menobra del dit castell, e nós avem a pagar lo maestre de la cals, a raó de quatre sous lo jorn, que és cascun mes de XXII jorns faenés, que muntan LXXXVIII sous barchinonesos. Item, anem nós a pagar lo maestre major, a rahó de IIII sous lo jorn faener, per XXII jorns lo mes, que fan LXXXVIII sous barchinonesos. Item, anem a pagar los picapedrés, a rahó de III sous, VI lo jorn, que és lo mes XXII jorns, que muntan CCXXX sous. Item, anem a pagar dos altres picapedrés [cominals], a rahó de II sous, VI lo jorn, de XXII jorns lo mes, que munta CX sous. E perquè és nostra voluntat que de les pecúnies nostres a vostres mans pervengudes e pervenidores vós pageu aquelles coses, per tant, ab tenor de les presents e de nostra certa¹³⁵ sciència, e expresa, vos diem e manam que de les dites pecúnies nostres a vostres mans e poder pervengudes ho pervenidores, pageu a les persones qui ab veritat se trobarà aver trebalat en la dita hobra, del primer dia de maig pròximament pasat, e trebalaran d'ací avant, juxta forma e tenor de la dita concòrdia e apuntament, car nós, ab aquesta [nostra] manam a qualsevol de vos compte hoydor que en la reddició de examinació de vostres comtes, vos posant en data ho¹³⁶ dates les cantitats que per vos han pagades, juxta forma de la dita concòrdia o apuntament, demostrant les presents e restituynt hàpoca ho àpoques de aquelles persones qui les auran rebudes, aquelles vos reeben e pasen en comte tot dupte e dificultat [sesants]. Data en Tarragona a VIII de deembre en l'any de la nativitat de Nostre Senyor Mil Quatre-sents Sexanta-set. Rex Joannes.

135. certa, *interlineat*.

136. *Segueix dades, ratllat*.

[1517]. Tortosa.

Estall de la reconstrucció de la torre del Botxí de la ciutat Tortosa lliurat al mestre de cases Jaume Ferrando per preu de 20 lliures i 20 sous de moneda barcelonesa.

AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 106 (1r lligall). Document solt 1.

a. VIDAL 2006, doc. 931

Tothom qui entena e vulla pendre a estall tota aquella obra faedora en aquella torre qui stà junta ab lo portal de frares menors, en la qual solia e acostumava de star e habitar lo ministre de justícia, qui és lo boxí de la present ciutat, axí de mans com de manobra e pertret necessaris per a dites obres, sàpien que a d'aquell qui per millor mercat ho farà¹³⁷ serà liurat, les quals obres seran les següents:

Primo, sàpien que haurà de fer en dita torre dos cubertes entrebigades, lafarnades de algeps e no rexades,¹³⁸ en la primera de les quals hauran de menester posar sis vuitens, ab ses angules, sobre los permòdols que y són, e faran trespol de algeps e morter pastat.

Item, sàpien que hauran de fer la segona cuberta segons la primera, e de la dita segona cuberta fins [alt a la] torre hauran de fer examenera e lar de [cantell de ragola], la qual la-n faran de largària de sis [palms], e quatre de ample, e faran una escala de ragola e algeps¹³⁹ de la primera cuberta a la segona¹⁴⁰ ab son envà [e tinell].

Item,¹⁴¹ hauran e seran tenguts¹⁴² de fer la paret per a tanquar la dita¹⁴³ torre, de pedra y argamasa, de gruxa de dos palms, e hauran a metre un [vinté] a la pus alta cuberta, per mig, en adjutori de dita cuberta, e hauran de fer una trapa per a exir alt sobre dita torre.

E, axí matex, hauran de fer una escala de ragola e argamasa per a entrar en dita torre, a la porta principal, de amplària de dos palms e de la largària que haurà mester, e cloure un palm al cap de fora les spileres, baix de la entrada,¹⁴⁴ en cara de terra.

137. *Segueix ad, ratllat.*

138. lafarnades de algeps e no rexades, *en el marge esquerre.*

139. algeps, *interlineat. Abans argamasa, ratllat.*

140. *Segueix [e tinell], ratllat.*

141. *Segueix sàpien, ratllat.*

142. e seran tenguts, *interlineat.*

143. dita, *interlineat.*

144. De la entrada, *interlineat. Segueix se, ratllat.*

E sàpien que la fusta que hauran de entrar en dita obra, ans de posar aquella, haga de ésser vista e regoneda¹⁴⁵ per los [mestres] de dita ciutat, e acabada¹⁴⁶ dita cuberta, per lo semblant e per aquelles persones expertes que aplicar-hi volran.

E lo preu de dit stall los serà posat en tres pagues; la primera al comensament de dita obra; l'altra paga a la mitat de aquella; e la darrera paga quant serà acabada, vista e regoneguda dita obra per dits senyors de procuradors e mestres que aquells demanats y seran. E, axí, sàpien || los qui a stall pendran [a fer, que dita obra] haurà ésser feta e acabada, ab tota persona e complimet com és mester e dita obra requir.

E, açò, de ací e per tot lo mes de juny primer vinent ha de ésser fet e acabat.

És dit stall XX lliures, X sous.

10

1585, juliol, 22. Tortosa

Estall de la fàbrica de la torre del portal dels murs del Perelló, lliurat al mestre Joan Monter per preu de 180 lliures i 10 sous.

AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Albarans, 5. f. CXXXIIIr-v.

Albarà del stall de les mans de fer la obra de la torre o part de aquella que stà al portal del lloch del Perelló, terme de Tortosa, lliurat a mestre Joan Monter, pedrapiquer de la vila de la Selva, resident en la vila de Teviça, a 22 juliol 1585, per preu de CLXXX lliures, ab X sous de eixau; féu-se lo acte dit dita.

Tothom qui entengua y vulla empendre de fer les infrascrites obres se han de fer en lo lloch del Perelló, sàpien que qui per menys les farà de mans, a n'aquell se lliuraran, les quals obres són les següents:

I. Primo, han de fer a l'entrant del portal de dit lloch, la paret de l'encontre de dit portal, que ha de tenir de gruixa tres palms y mig de cana de Tortosa, e de fondo vers dit lloch ha de tenir vint-y-quatre palms, compreses les gruixes de la paret de l'un cap y de l'altre, y en la entrada ha de tenir dehuyt palms de tou, de tal manera que reste dalt la torre de dehuyt palms en quadro de tou, y dita torre ha de estar entalusada a part de fora a la part esquerre entrant en dit lloch, comensant dit talús

¹⁴⁵. Per regoneguda.

¹⁴⁶. Segueix aquella, ratllat.

a quatre palms de peu, y ha de¹⁴⁷ pugar esmortant-se fins a la primera cuberta, segons lo art de arquitectura requereix.

II. Item, que la cuberta primera que per avuy és de volta grassa, se ha de inseguir y obrar de volta grassa de la manera que vuy està, al mateix nivell y alçada, y a la paret de dintre de la volta han de fer una arcada de pedra picada sobre la qual han de fer parets de gruixa de tres palms y mig, y ha de restar dita torre quadrada a dita rahó de dihuyt palms. E de alt ha de tenir vint palms de la volta en amunt, en la qual torre hi ha de haver una¹⁴⁸ cuberta enbiguada de vint-y-dozens, y feta de revoltó, y se ha de ha fer allí un caragol o scala a la part a hont li serà designat e millor convinga a dita obra.

||

III. Item, que dita cuberta de revoltó en amunt haya de pugar dita paret ab la mateixa gruixa tres palms y mig de altària per a antepit o parapeto, e de allí en amunt ha de fer tres palms y mig de paret de la mateixa gruixa per a fer spilleres, garites y troneres en los llochs quals serà designat per sta ciutat de Tortosa o per la persona qui ho designarà per dita ciutat.

IIII. Item, que les dites dos cubertes que allí se faran hayen de ésser pahimentades de morter y rayola e [l'apujament] haya de tenir lo [rost] que convendrà per a llansar les aygües del cel per una canal o dos de pedra picada, y aquelles hayen de fer y posar en les parets que serà designat.

V. Item, sàpien que la dita ciutat darà tot lo pertret serà mester per a dita obra al peu de aquella, ço és, pedra de mamposteria, argamassa, algeps, rayoles, fusta, pedra picada, ço és, de fil per a arch, canals y garites, tots los altres emperò pertrets, com són cordes y cabasos y altres que mester y seran, vinguen a càrrech de qui dit stall empendrà.

VI. Item, sàpien que les pagues de dit stall los farà dita ciutat de Tortosa de sta manera, ço és, en continent que posaran mà en dita obra, la tercera part de la moneda; e quant seran a mijant obra, l'altra tercera part; e última pagua se'ls farà acabada que sia dita obra ab tota perfecció e rebuda per dita ciutat.

VII. E per a attendre y complir totes y sengles coses dessús y dejús contengudes, sien tenguts y obligats de donar bones y sufficients fermanes, a coneguda dels magnífichs senyors procuradors y consell de vintena.

VIII. E per més seguretat de dita obra, sàpien que feta tota la obra que és menester fins a la segona cuberta de dita torre, en dita obra restant se haja de parar fins que sien passats tres mesos, perquè més segurament se pugua carregar sobre dita obra, estant eixuta.

147. *Segueix* pagar, *ratllat*.

148. *una*, interlineat.

Data de recepció de l'article: gener de 2007
Data d'acceptació i versió final de l'article: gener 2007